

הפניני

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק בר ייעד
של פועלי אגודת ישראל

בתוכן:

- 1 . על דרשה תמוהה של חכמינו ז"ל / הרב יונה מרצבך .
 - 3 . לימוד תורה לאחרים וקירוב רחוקים / פרופ' יהודה לוי .
 - 16 . הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל, תרמ"ב—תש"מ
 - 17 . דרכנו / הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל
 - 22 . ראש הישיבה / ד"ר מרדכי ברויאר
 - 29 . חציצה בשיניים / ד"ר אברהם ס' אברהם
 - 35 . זמירה בשאר אילנות בשביעית / הרב קלמן כהנא
 - 41 . שביעית ושמטת כספים / דוד הנשקה
 - 50 . שביעית — שמיטה / ש' אריה שגרב
- על ספרים ועל סופריהם
- חידושי הריטב"א לש"ס — מהדורת מוסד הרב קוק /
 - 53 . יונה עמנואל
 - 63 . הערה להערות הרב אברהם סופר / אברהם קורמן
- ❦
- 65 . רשימת ספרים על שביעית, חלק שני / מאיר וונדר

בס"ד ירושלים תמוז תש"מ • כרך ב' גליון ד' • המחיר — 30 ל"י
מנוי שנתי בישראל — 100 ל"י בתוץ לארץ — 10 \$

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, ירושלים, טל. 288883

הרב יונה מרצבך

על דרשה תמוהה של חכמינו ז"ל

[מכתב]

ערב ראש חודש ניסן תש"מ

לכבוד הרה"ג וכו'.

אתר תת ברכה וכבוד לכת"ר.

כיבדני כת"ר במה שרצה לשמוע דעתי על הדרשות התמוהות בעיני הלומדים, בתחילת פרק שני של מסכת חולין (כו, א). טרם הגיעה הגמרא למסקנא שמהלכה למשה מסיני הוא שידעיים ששחיטה היא מן הצואר, רצו ללמוד כך בדרשות מהמלים „ושחט” או „וזבחו” „ושחט” — ממקום ששח (שי"ן ימנית) וכופף ראשו, או „אל תקרי ושחט אלא וסחט”¹ — ממקום שסח [ומוציא קול] — חטהו” או „וזבחת” — ממקום שזב דמו חטהו”, היינו תכשיריהו לאוכל או הנקהו מדמו, או „חתהו” תחתכו ותשברו. ומיותר לבאר שדרשות אלו מעוררות פליאה.

וטרם אענה ירשה לי כת"ר לחוות דעתי שמותר לומר שרבי ישמעאל התנא שדרש שם „אל תקרי ושחט אלא וסחט”, לא הוא שהוסיף מה שהוסיפו אמוראי בבל בהבנת דרשתו „ממקום שסח”, בהתאמת לדרך דרשתם בכל שלשה באוריהם: ממקום ש... אלא הוא לעצמו דרש שי"ן ימנית „שחט” כשי"ן שמאלית „ושחט”, היינו וסחט [כדרך התורה הכותבת בשי"ן שמאלית „ואשחט את הכוס אל כף פרעה” (בראשית מ, יא). מה שאנו כותבים בסמ"ך] שכן שי"ן ימנית ושמאלית אות אחת הן ויש קשר בין המובנים של זו בשל זו בכמה מקומות², ואין שחיטה אלא סחיטת הדם כפשט המלה. ראייה לדבר הפסוק „לא תשחט על חמץ דם זבחי” (שמות לד, כה); וכי את הדם שוחטים, הרי את הבהמה שוחטים, אלא היינו הך, שוהטים-סוחטים את הבהמה במקום שהדם יוצא (והוא מן הצואר). כך מבין אני דרשת רבי ישמעאל לעצמו, שאל תקרי ושחט אלא וסחט, בלי דרשת „ממקום שסח”.

1 בספר „קורא באמת”, פרוש על דרשות אל תקרי (פרנקפורט דמיין תרל"א) לא-ביאר הרב י"ד במברגר ז"ל את הלמוד הנ"ל „אל תקרי ושחט אלא וסחט”.

2 ראייה ודוגמא לדבר „איש כי תשטה” שדרשו משמאלית לימנית: אין אדם חוטא אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות, והרי סטייה (בלשון מקרא בשמאלית כגון „אל תשט מן הדרך”, „תשטה אשתו”) היא נטיה הצדה מן הדרך הישרה הרגילה, וכן השטה אינו אלא הסוטה ונוטה מהדרך הנורמלי וסטייה-שטייה מדרך בצורת חטא אינה אלא — שטות. ושטייה בשמאלית וימנית הם שני גיחונים של מוכן אחד.

ואמוראי בבל בדרשותיהם בדרך אחרת הלכו.

הרי ידועה המחלוקת שבין המדקדקים הראשונים דוגש בן לברט ומנחם בן סרוק, אם שורש המלה העברית בן שתי אותיות או בן שלש כדעת המדקדקים היום. [ומן הראוי להראות לבעלי תלמוד והלכה של ימינו שנוהגים לזלזל ולהזניח דברים שכאלה, ודרשות חז"ל בכלל, — שלא אחר מאיש התלמוד וההלכה כרבנו תם כתב חבור — ועוד: בחרוונים — לחוות דעתו במחלוקת בין המדקדקים הנ"ל, ראה בספר תשובות דוגש בן לברט, לונדון—עדינגבורג תרמ"ו].

והנה בכמה מלים רואים שעיקר מובנה הכללי של מלה יוצא משתי אותיות היסוד והשלישית משנה ומגוונת את שמוש המלה בפרטיות. הרב ש"ר הירש ור' אהרן מרקוס בברזלי הביאו ראיות לכך. למשל, המפריד בין רעים, והמפרך קליפת אגוז, והמפרק משא מעל חמור, והמפרר לחם לפירורים, או פורס לפרוסות, והפורט פרטי הכלל או סלע לפרוטות, והפורם בגדיו, והפורץ גדר, והפורש מן הצבור, והעובר לערים פרזות, והפורע ראש האשה — כולם כמו המפר ברית או המפר קשר של נדר (בלי אות שלישית) מובן אחד להם, הם עושים מעשה הפרה מיחידה שהיתה מחוברת, אלא ששפת לשון הקודש מצאה מלה מיוחדת לכל מיני הפרה וסוגיה. (מניתי כאן אחד עשר גיוונים).

וכן משורש „רע“ מסתעפים כל מיני דברים רעים, יהיה זה רעב או רעם או רעש או רעל או רעידה וכהנה וכהנה. וכן חמימות, בלב: המרחם והחומל והמנחם, ובפועל: חמרמרו מעי, חמץ, לחם האפוי ופחם הלוחט, או קרירות (קר, קרח, קרם, קרש), או המשותף בגור, גום, גוז, גזע=גדע, ואף גזל מרעהו בכלל, ועוד.

וכעת אפשר להבין שאמוראי בבל — לפי ההוא-אמינא ולא לפי המסקנא — בדקו המלה שחט וזבח שמובנם הריגה, אם על פי שתי אותיות שלהם אפשר להכיר לאיזו קבוצת מלים הם שייכים כדי לקבוע צורת ההריגה ומקומה, ומצאו: ממקום ששח ושוחח, או ממקום שזב וזבחים או ממקום שמוציא קול וסחים שיחה, והבינו כך את דברי רבי ישמעאל, עד שעזבו ההוא-אמינא ובאו למסקנא שלא בדרך זו למדו אלא שהלכה למשה מסיני היא.

ואם קצת ירווח לכת"ר בהערות אלו, אשמח, ואף אם לא, מותר לי לנסות להסביר את דרשות חז"ל באופן זה, ושמא ילמדו מדרך פירושי להבין דבריהם אף במקומות אחרים.

והגני מכבדו בברכות התורה

בידידות וכבוד

יזנה מרצבך

לימוד תורה לאחרים וקירוב רחוקים

א. גודל לימוד תורה לאחרים

מקור למצות תלמוד תורה מצאו חז"ל בקרא (דברים י"א י"ט), "ולמדתם אותם את בניכם" (קדושין כ"ט:). דהיינו בלימוד לאחרים. בענין שונה, אבל במשמעות דומה, אמרו (מגילה ג:): "ת"ת של יחיד קל, ות"ת של רבים [כלומר ללמד לרבים] הוא דבר גדול. וכן המשנה באבות (ד' ה') משבחת את הלומד על מנת ללמד לאחרים, ולא את הלומד בלי כונה ללמד אחרים או לעשות, עד שדרש ר' מאיר (סנהדרין צ"ט:): "הלומד תורה ואינו מלמדה, הרי הוא בכלל כי דבר ה' בזה" — עד כדי חיוב כרת! לכן מן הראוי לברר למה יסוד המצוה הוא ללמד יותר מללמוד בעצמו.

לדבר יש חשיבות מיוחדת בזמננו. אנן. במשך מאות שנים התרגלה היהדות הנאמנה לעמדת התבודדות והתגוננות, וזאת לעומת התקפות אימות — בתחלה מצד גוים, ואחר כך מצד "רפורמים", "משכילים", ו"סוציאליסטים" למיניהם. התרגלנו שהעיקר הוא להגן על עצמנו, ושהדרך המנוסה היא, הקמת חומה מסביבנו, וזה על פי מאמר הלל הזקן (ברכות ס"ג:): "ראית דור שאין התורה חביבה עליו, כנס". בינתיים, "המשכילים" כבר אינם, כמעט; וה"רפורמים" וה"סוציאליסטים" בעצמם מלאים אכזבה וצמאים לדברי אמת, בראותם את עתידם דועך, וכמדומה שבהישג יד של המחנה החרדי לעשות גדולות לקדש שם שמים ולהחזיר את עם ה' לאביהם שבשמים, ואולי גם לזכות לגאולה ב"ב.

יש בדבר זה תנאי, והוא מה שאמר הלל הזקן (שם): "אם ראית דור שהתורה חביבה עליו, פור"*, ואם אמנם נשתנה הדור להיות רובו דור שהתורה חביבה עליו, צריכים להכיר במציאות החדשה הזאת ולהתחיל לפור. בארצות הברית, הרב משה פיינשטיין נ"י כבר פסק שקירוב רחוקים הוא דבר שרק בני תורה מסוגלים להצליח בו ולכן הוא בשבילם בגדר "מצוה שאי אפשר על ידי אחרים" ולכן מוטל עליהם להפסיק את לימודם, במדת מה, כדי לעסוק בו, וגם הציע מדה לדבר: מעשר מזמנם (מובא בדז"איש אבסרבר, סיון תשל"ג). גם ראשי ישיבה מנהיגי היהדות בארץ יצאו בכרוזים המחייבים אותנו לעסוק בזה. לכן ראיתי לברר תוקף הדבר בדברי חז"ל וגדולי הדורות.

• ואולי יש כאן רמז שהדרך להפצת התורה תצליח כאשר נלך בשיטת פיזור, כלומר: שבני תורה יתיישבו בכפרים ובעיירות רבים ברחבי הארץ ולא יצטמצמו בערים גדולות אחדות. ראה עירובין כא, ב מאי דכתיב לכה דודי נצא השדה נלינה בכפרים, נשכימה לכרמים וכו' — הערת העורך.

כאשר נעיין במצות תלמוד תורה לאחרים רואים אנו, שנוסף על מה שהיא בעצמה מצוה גדולה¹, היא נכללת עוד בשתיים, שלוש חובות כלליות שנתחייבו בהן עם ישראל בתורה. והיינו מצות גמילות חסדים ואביזריה, וענין ערבות של כל ישראל זה עם זה. ואולי היא נכללת גם במצות תוכחה שציותנו בה תורתנו הק' (ויקרא י"ט, י"ז): „הוכח תוכיח את עמיתך“.

ונפתח בצד החסד שיש בה.

ב. החסד בלימוד תורה לאחרים. אהבת ריע

לשון הגמרא (סוכה מ"ט): „תורת חסד על לשונה. וכי יש תורה שהיא של חסד ותורה שאינה של חסד, אלא תורה שהיא ללמד היא תורה של חסד“.

והרי אמרו חז"ל (סנהדרין י"ט): „כל המלמד את בן חברו תורה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו“.

— „כאילו עשאו — לדברי תורה“ (סנהדרין צ"ט): „וכי יש חסד גדול מזה? ומי שרוצה לישב בישיבה של מעלה, יכול להשיג גם את זה על ידי לימוד תורה לבן חברו (ב"מ פ"ה).“

לדעת מהרשד"ם מי שבידו להביא את חברו לדרך התורה, הרי זה חובה עליו יותר, אפילו, מהצלת חייו. וז"ל (שו"ת מהרשד"ם, יו"ד סי' ר"ד): „ואם להציל דם חברו חייב לטרוח בין בגופו בין בממונו להצילו, להציל נפשו מני שחת על אחת כמה וכמה שחייב“, וכן כתב גם מנחת חינוך (סי' רל"ט סק"ד): „ונ"ל דחייב התוכחה הוא, חוץ מעשה זו [של תוכחה] עוד מתחייב אלא תעשה דלא תעמוד על דם רעך, דלא גרע מטובע בנהר, דעובר על לא תעמוד, גם „והשבות“ לרבות אבדת גופו, על אחת כמה וכמה דאם יכול להציל מן העברה דהוא אבדת נפשו וגופו ר"ל, בודאי חייב להחזירו למוטב ולהצילו“, וקל וחומר זה הוא כעין מה שרבו שלימדו תורה קודם לאביו שלא לימדו תורה, שהטעם הוא שרבו, שמביאו לעולם הבא, קודם לאביו שהביאו רק לעולם הזה (משנה ב"מ ספ"ב).

וכתב השל"ה (מס' שבועות פ' ברוך אתה, ד"ה כבר): „בלאגמורי [ללמד לאחרים] התלמוד עדיף ממעשה, משום שיש בלאגמורי שני ענינים, תלמוד ומעשה, דהיינו הד"ת שלימד והמעשה הטוב הוא שמלמד לחברו, והמלמד לחברו כאילו ילדו“.

זכן מצות אהבת ריע יש במי שמלמד את חברו תורה. כן משמע ממשנה (נדרים ט' ד') שכל מי שמונע טובה מחברו עובר על מצוה זו, וכי יש לך

1 מהסוגיא ב"ק ספ"א משמע שלימוד לאחרים הוא גדול אפילו ממעשה, שהוא גדול מלימוד לעצמו. כן משמע לפירוש רש"י ותוס' ומאירי שם. ומהרש"א כתב (קדושין מ:): „תלמוד לאחרני גדול ממעשה משום שמביא לידי מעשה את הרבים שלומדין ממנו“, ועיין העמק שאלה. (לך לך סי' ג') שמביא כמה וכמה הוכחות שלימוד לאחרים גדול מלימוד לעצמו. ולהיטב"א שם לימוד לאחרים הוא פחות ממעשה. ולשאלתות (לך לך סי' ז') הסוגיא מיירי בקדימה ולא בעדיפות.

טובה גדולה. מתורה? וז"ל רמב"ן (ויקרא י"ט י"ז): „[ואהבת לרעך כמוך] יחפוץ שיזכה רעהו האהוב לו בעושר ובנכסים וכבוד ובדעת ובחכמה". הרי שגם לימוד תורה לריע הוא בכלל אהבתו. ויותר מפורש בדברי בעל חפץ חיים (אהבת חסד ח"ג פ"ז): „העני מדעת, והוא דל יותר מהכל... שהוא כסיל בעניני הדיעות ועל ידי כסילותו תעה מן הדרך ונעשה רשע, בכגון זה צריך להשכיל איך להשיבו בתשובה ולהעמידו על דרך האמת, וזכותו גדול מאד עבור זה... וכל זה הוא בכלל מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך וכמו שכתב הרמב"ם (דעות ו', ג')...”.

והרי מצות זו כלל גדול בתורה (ירושלמי גדרים ט', ד'). ואל יאמר האומר שהיא שייכת רק ברעך במצות, שהרי חז"ל דרשוה לגבי רשע שחייב מיתה — „בחור לו מיתה יפה” (פסחים ע"ה, כתובות ל"ז; סוטה ח'; ב"ק ג"א, סנהדרין מ"ה ונ"ב). וכן מפורש ברמ"ה (שטמ"ק כתובות ל"ז: ד"ה ואהבת): „וכל היכא דכתיב רעך, משמע אפילו רשע שנתחייב מיתה”.

והנה נחלקו תנאים לגבי ישראל עובדי עבודה זרה אם נקראים בנים (קדושין ל"ו): „בזמן שאתם נוהגים מנהג בנים, אתם קרויים בנים; אין אתם נוהגים מנהג בנים, אין אתם קרויים בנים, דברי רבי יהודה, רבי מאיר אומר, בין כך ובין כך קרויים בנים”. ופסק הרשב"א כר' מאיר וז"ל (שו"ת סי' קצ"ד): „משומד לע"ז... בכלל בנים הוא כדברי ר' מאיר”. וכן משמע מדברי הגר"א (י"ד סי' קנ"ט סק"ג) שפסק כר' מאיר.

ומה שאמר דוד המלך (תהלים קל"ט, כ"א): „הלא משנאיד ה' אשנא וכו'” ושלמה בנו (משלי ח', י"ג): „יראת ה' שנאת רע” — עיין לקמן פרק ה' במה מדובר.

ג. ערבות וחובת מחאה

בשבועות (לט): „כתיב וכשלו איש באחיו, מלמד שכל ישראל ערבים זה בזה”, הרי שכל האומה הם כגוף אחד לקיום התורה, ושעבירה של כל יהודי נחשבת לחובה לציבור כולו, ולכל יחיד בו. הערבות הזאת, לא רק שמטילה על כל אחד ואחד את האחריות לשמירת המצות של כל ישראל, אלא גם בהלכה היא שולחת את סעיפיה. למשל, בברכות המצות: „אף על פי שיצא, מוציא, שהרי כל ישראל ערבים זה בזה למצות” (ר"ה כ"ט, ורש"י שם). ואפילו נחלקו בגמרא (סוטה ל"ז): אם אנו ערבים לגבי חובת הערבות הזאת.

לפי זה חובה חמורה מוטלת על כל אחד לטרוח לקרב לאביהם שבשמים כל אלו שתעו או הותעו מדרך התורה, שבתעותם הרי כל עם ישראל תועים. ונראה שהיום הגורם העיקרי לתעות מדרך התורה הוא חוסר ידיעת התורה אשר, בין המוני עם ישראל, הגיע לשפל נורא ואיזם, שכמעט אי אפשר לשערו. ואם כן גם התיקון צריך להיות על ידי לימוד תורה לתועים. ועל כגון זה אמרו (ב"מ פ"ה): „כל המלמד את בן עם הארץ תורה, אפילו הקב"ה גוזר גזירה, מבטלה בשבילו, שנא' (ירמיהו ט"ו, י"ט) ואם תוציא יקר מזולל, כפי

תהיה". ובספר חסידים (סי' תתקמ"ו): „טוב שיחזור בהלכה עם אותם שאינם יודעים כל כך כמותו כדי שלא ילכו בטלים, משיחזור עם חבריו הדומים לו". — ואם על לומדי תורה כך, על עמי הארץ גמורים על אחת כמה וכמה.

עם כל חומר החובה בזה, ברור שאונס רחמנא פטריה (ב"ק כ"ח:) ומי שניסה ולא הצליח להחזיר בתשובה לא נענש כמו שאיננו נענשים על עבירות שבסתר על פי הקרא (דברים כ"ט כ"ח): „הנסתרות לה' אלהינו", אבל „הנגלות לנו ולבנינו...". והנה הנביא (יחזקאל ל"ג) ממשיך את מי שבידו למחות לצופה שמונה להזהיר מחרב הבאה על הארץ. אם הצופה הזהיר, הרי יצא ידי חובתו, בין אם שמעו ובין אם לא שמעו אליו, ומסיים (שם ז'—ט'): „ואתה בן אדם, צופה נתחיד לבית ישראל... ושמעת מפי דבר, והזהרת אותם ממני, באמרי לרשע, רשע מות תמות, ולא דברת להזהיר רשע מדרכו, הוא רשע בעונו ימות, ודמו מידך אבקש. ואתה כי הזהרת רשע מדרכו, לשוב ממנה ולא שב מדרכו, הוא בעונו ימות, ואתה נפשך הצלת". מכאן משמע לכאורה שעל כל מי שיש בידו להזהיר, מוטל חובה לעשות כן (ועיין דברי רמב"ם, מובאים לקמן, שבזה נלמד דין ההדיוט ממעשי הנביא). ומי שאינו עושה כן, הריהו נתפס בעון זה שנכשל. ומפורש אמרו בגמרא (שבת נ"ד—נ"ה): „כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה, נתפס על אנשי ביתו; באנשי עירו, נתפס על אנשי עירו; בכל העולם כולו, נתפס על כל העולם כולו".

וכעין זה דברי הנביא כאשר הזה את חורבן ירושלים (יחזקאל ט"ו ו'): „...וממקדשי תחלו, ויחלו באנשים הזקנים אשר לפני הבית". ופירשו בגמרא (שבת נ"ה): „אמר לו הקב"ה לגבריאל, לך ורשום על מצחן של צדיקים תיו של דיו, שלא ישלטו בהם מלאכי חבלה, ועל מצחם של רשעים תיו של דם, כדי שישלטו בהן מלאכי חבלה, אמרה מדת הדין לפני הקב"ה, רבוננו של עולם, מה נשתנו אלו מאלו? אמר לה, הללו צדיקים גמורים, והללו רשעים גמורים. אמרה לפניו רבוננו של עולם היה בידם למחות ולא מיחו". גם כאן, ממה שמסכים הקב"ה איתה והתחילו בוקני סנהדרין משמע שמי שהיה בידו למחות ולא מחה גענש יחד עם הרשע.

וצ"ע מה שקרא אותם „צדיקים גמורים" אף על פי שלא מיחו. ונלע"ד שאין כאן מצוה ממש למחות, אלא שיש ערבות, ומתוך הערבות נעשו הצדיקים שותפים ברשעת הרשעים, ואם כן, מי שאומר רק נוסח של מחאה, אין בזה מצוה כלל, אלא צריכים לפעול כך שהרשע ישוב מדרכו, ולפעול בכל דרך שעומדת לרשותנו כפי שחננו השם חכמה ותבונה². ואם לא הצלחנו בזה, אין

2 ואולי אפשר להביא סמוכין לדבר זה גם מדין אחד אשר לכאורה סותר את חובת המחאה. המשנה (מע"ש ה', א') מביאה איך מציינים שדות של כרם רבעי ושל ערלה. ועל זה אמר רשב"ג „כמה דברים אמורים, בשביעית" והוסיף על זה (בבבלי ב"ק ס"ט). „דהפקר נינהו, אבל בשאר שני שבוע: הלעיטהו לרשע וימות [שהן באים לגנוול ויניחם ויאכלו דבר האסור — רש"י]. והדבר צריך עיון שהרי בקלות היה אפשר להפריש את

מצוה במחאה ואין בה טעם. וכן דייקו בעלי התוספות (שבת ג"ה. ד"ה אע"ג, וכן בס' יראים השלם סי' רכ"ג) מהמשך הסוגיא שם: „אמר לה [הקב"ה למדת הדין] גלוי וידוע לפני שאם מיחו בהם לא יקבלו מהם, אמרה לפניו, רבש"ע אם לפניך גלוי, להם מי גלוי?". הרי שאם יודע שלא יקבלו, אין כאן חובת מחאה. (ועיין בפרק הבא בענין מצות הוכח תוכיח שהיא לדעת הראשונים מצוה לעצמה). ובכעין זה יש אולי גם איסור בדבר, וז"ל ס' יראים (סי' ל"ז): „הנח להן שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים, אלמא אין להרבות עונשין משוגג למזיד, כך אין להרבות עונשין משאינו מותרה למותרה". וכן גם בסמ"ג (עשין י"א): „אף במזידין צריך לשתוק [בידע שלא יקבלו] כדאמרינן ... שחובה על האדם שלא לומר דבר שאינו נשמע שנא' אל תוכח לץ פן ישנאך".

ולפי זה סתם מחאה שאינה מועילה, לא רק שאין בה מצוה, אלא אפילו איסור יש בדבר כמפורש בגמרא (יבמות ס"ה): שחובה על האדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. עיקר המחאה הוא שתועיל, ולכן „המוכיח את חבירו תחלה, לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו" (רמב"ם דעות ו' ח'). וכן בשלושה דברים שצריך אדם לומר ערב שבת עם חשיכה, צריך לאמרם בנחת, כדי שיקבלו (שבת ל"ד).

וכנראה שייך כל זה ביתר תוקף בדורנו, וז"ל מנחת שמואל (סי' י"א): „כך קבלתי מרבתי, ובפרט מאדמו"ר מהור"ח מואלאזין ג"ע שבזמן הזה, קשות אינם נשמעים, ורק בדברים רכים וטובים", וממשיך שם: „ומי שאין טבעו לדבר רכות, ותיכף יכעוס על עושי עול, ובפרט שלא ישמע לו, אז הוא פטור ממצות תוכחה".

הגולן מהאיסור על ידי סמון, ואיך מותר לתת לו להכשל — והרי כל ישראל ערבים זל"ז? וכתב על זה ד' שלמה איגר (גליון מהרש"א י"ד סי' קנ"א על ש"ך סק"ו): „שאני הכא דבין כך ובין כך עובר על איסור גול, ובאותו דבר שעשה רשעות עכ"פ, אין אנו מצוים שלא יעשנו באיסור אחר עור". ונלע"ד כונת דבריו שאין אנו מצוים להפריש יהודי מאיסור, אלא אם על ידי הפרשה זו הוא ניצל מלהיות רשע, אבל אם כין כך ובין כך הוא רשע, אין חיוב להפרישו מאיסור. ובדגול מרבבה מוסיף על המדה וכותב (שם): „דאף בישראל אין מצוין להפרישו כי אם כשעובר בשוגג ויש ביד איש אחר להפרישו, חייב להפרישו, וכמו בקסן אוכל נבלות, שהקסן שוגג הוא... אבל בישראל דרוצה לעבור במזיד על איזה עבירה, אפילו אינו מומר גמור, אין ישראל אחר מצוה להפרישו לדעת הש"ך".

וגם מדבריהם משמע שאין כונת הפרשה היא הפרשה מאיסור מסוים, כאילו יש בעצם הפרשה מצוה, אלא הכוונה היא למנוע ממנו להיות רשע, ואם הוא יעשה איסור יותר חמור עכ"פ (לדעת ר"ש איגר) או אם הוא עדיין רוצה לעבור (לדעת דגול מרכבה) אין בהפרשה תועלת.

הרי שגם ממשלה זו משמע שאין כאן ענין של הפרשה מאיסור בעצמו אלא התכלית הוא אך ורק למנוע ממנו היות רשע.

זכך כתב בעל חפץ חיים (אגרות וכו', מכתב כ"ו, מובא בס' מצוות השלום עמ' 295): „כי באמת בזמננו אפילו הפושעים והחוטאים, מצוי הרבה ביניהם שאינם להכעיס ח"ו, רק תועים הם על ידי איזה פושעים שמתעים אותם מן הדרך, ומצוה רבה לרחם עליהם ולהורותם הדרך הנכונה... ואותם תלמידי חכמים אשר נתן להם ד' חכמה ובינה, ויש בכחם לרפא שבר עמי, להורות הדרך הסלולה לד', אין להם לחשוב בעת הזאת, ובכל מאמצי כחם עליהם להשתדל בזה", וכן בעל חזון אי"ש (שמיטה ב', ט"ז): „וכיון שכל עצמנו לתקן, אין הדין [של מורידים] גוהג בשעה שאין בו תיקון, ועלינו להחזירם בעבותות אהבה, ולהעמידם בקרן אורה במה שידינו מגעת”.

ויש לעיין בכל זה שהרי הרמב"ם ממשיך שם (דעות ו' ח'): „אבל בדברי שמים, אם לא חזר בו בסתר, מכלימין אותו ברבים, ומפרסמים חטאו ומחרפים אותו בפניו ומבזין ומקללין אותו עד שיחזור למוטב, כמו שעשו כל הנביאים בישראל”. ולכאורה דבריו תמוהים, שהרי אם לא שמע כאשר דבר דברי אהבה, אם ידבר אתו קשות, ודאי יניחנו וילך לו. אלא ודאי שרמב"ם כאן מדבר במי שבידו לכפות, ועיין בזה לקמן פרק ה'. ועוד צריך עיון ממה שנצטוינו לשנוא את הרשעים וגם שלא להתחבר אתם, ונעיין גם בזה לקמן בפ"ה.

ד. מצות תוכחה

כתוב בתורה (ויקרא י"ט, י"ז): „לא תשנא אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא”, ולשון „תוכיח” כתב המלבי"ם (שם) שהוא בראיות (ולא כמוסר שהוא בכפיה בשוטים או בדברים). ולפי זה מצות תוכחה היא להודיע לחוטא את דברי התורה בדבר שנכשל בו, והרי הוא מעין מצות תלמוד תורה. ובתוכחתו חייב ליזהר מלפגוע בו או לביישו ורמב"ם פירט את התנאים (דעות ו', ז'): „המוכיח את חברו, בין בדברים שבינו לבינו, בין בדברים שבינו למקום, צריך להוכיחו בינו לבין עצמו, וידבר לו בנחת ובלשון רכה, ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו, להביאו לחיי העולם הבא”, והרי זה דרשת חז"ל (ערכין ט"ז): „יכול אפילו משתנים פניו, ת"ל לא תשא עליו חטא”, דהיינו שזהירות ברגשי חברו היא חלק מעצם מצות תוכחה. ולפי זה צ"ע מה שהרמב"ם ממשיך שם (ה"ח) בזה הלשון: „אבל בדברי שמים, אם לא חזר בו בסתר, מכלימין אותו ברבים וכו'”. לכאורה דבריו כאן סותרים את דבריו בהלכה ז', שבנחת דוקא. ותירץ מהר"ם שיק (שו"ת או"ח סי' ש"ג): „ונראה דעלינו מצות תוכחה משום שני טעמים, א' משום מצות עשה דהוכח תוכיח זהב' משום ערבות... ויש נפ"מ בשורש שני החיובים, הנה מצות תוכחה כתב הרמב"ם במנין המצות ובה' דעות הוא בנחת ובדברים רכים ונכנסים תוך הלב, בכל פעם בריצוי אחרת, ולא ילבין פניו, וכתב בס' התורה והמצוה... דלשון תוכחה בלה"ק כך הוא משמעות שלו, בדרך בירור... ואפילו הכי מצינו דאם לא קבל ולא שמע בנחת, ילבין את פניו וכמ"ש הרמב"ם שם”, הרי שהסביר את דברי רמב"ם שבהל' ז' מדובר במצות תוכחה עצמה ובהל' ח'.

בחיוב היוצא מן הערבות. ועיין לקמן הערה 4 שגם מדברי בעל ס' יראים משמע שמצות תוכחה מחולקת מענין הערבות.³

מהר"ם שיק לא פירש לאיזו תכלית התכוון במצות תוכחה. הרי יש בה משום חסד ואהבת ריע, אבל לעד"ג מפשטות הקרא: „לא תשנא אחיך בלבבך הוכח...“ משמע שמצות תוכחה באה כדי להסיר שנאה מלבנו, וכן כתב גם בס' חנוך (מצוה רל"ט): „לפי שיש בזה שלום וטובה בין אנשים, כי כשיחטא איש לאיש ויוכיחו במסתרים, יתנצל לפניו ויתקבל התנצלותו וישלים עמו, ואם לא יוכיחו, ישטמנו בלבנו ויזיק אליו לפי שעה או לזמן מן הזמנים“, הרי שגם למען השלום והאהבה בין רעים צריך ללמד לחבירו תורה.

וביודע בו שלא יקבל אמרו חז"ל (יבמות ס"ה:): „כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע“, ומסיק שם שהשתיקה איננה רק מצוה, אלא אפילו חובה יש בה שנא' (משלי ט', ח'): „אל תוכח לץ פן ישנאך“, וכתב שם רש"י „לומר דבר הנשמע, דכתיב הוכח תוכיח, להוכיח מי שמקבל ממנו“. וכן כתבו גם בעלי התוס' (שבת נ"ה, תד"ה ואע"ג) וס' יראים (ס"י ל"ז) וכן מסיק הסמ"ג (עשין ס"י י"א) נגד דברי ס' יראים (שיש לו בו גרסא אחרת) מכאן שבכל אופן אין להוכיח את מי שיודע שלא ישמע אליו.⁴

והקשה על זה בנימוקי יוסף (יבמות ס"ה:): „וז"ל שם: „דבר הנשמע, למי שמקבל מצוה, דכתיב הוכח תוכיח אפילו מאה פעמים, אבל מי שאינו מקבל, מצוה וחובה שלא להוכיחו, והקשו ז"ל מהא דאמרינן בערכין שחייב להוכיח עד שיכנו או יקללנו, התם ביחיד אבל לרבים לא. והא דאמרינן במס' שבת לוכחינהו מר להני דבי ריש גלותא, ואמר לא מקבלי מנאי, ואמרינן אפילו הכי לוכחינהו מר, התם דלא הוכיחם כלל, אלא שהיה מכיר בהם שלא ישמעו, ומשום דאולי ישמעו, או משום שלא יהיה להם פתחון פה היה חייב להוכיח לפחות פעם אחת.“

3 אבל עיין שדי חמד (אס' דינים מער' ה"א ס"י ב' ד"ה ונראה דמה) שמוכיח שמצות תכחה מטעם ערבות דוקא, וזה לכאורה נגד הרמב"ם והרא"מ.

4 והרא"מ (כמובא בסמ"ג עשין י"א, וכן מפורש בס' יראים השלם — דלא כבדפוסים) כתב: „הני מילי בשוגגין, אבל מזידין אע"פ שאתה מרבה עונשו, שחטא בהתראה, אין בכך כלום, ועל זה נאמר הלעיטהו לרשע וימות, וכאשר פירשתי למעלה שחייב להוכיחו אפילו אינו מקבלו“. ומקשה מן הדיוק מסוגיא בשבת („להם מי גלוי“) ומתרץ „התם מעונש היו פטורין [מצד הערבות] אבל מעשה דהוכח תוכיח לא מפטרי“, ודבריו צ"ע מהגמרא ביבמות (ס"ה:): ששם הקרא „אל תוכח לץ“ משמע דמזיד במזיד, ואם כל זאת חובה שלא להוכיח. מכל מקום משמע מכאן שגם דעתו שערבות לחוד ומצות תוכחה לחוד.

5 מהר"ם שיק (שו"ת ס"י ש"ג) מגיה על פי לשון דרכי משה (או"ח ס"י תר"ח) „ברכים“ והיינו לא בינו לבין חברו.

מה שמחלק בין יחיד לרבים, הדבר תמוה שהרי מסתימת לשון הגמרא שם משמע שמדובר ביחיד ולא דוקא ברבים, וכן משמע גם מן הקרא שדורשים ממנו חובת השתיקה: „אל תוכח לץ פן ישנאך” וכן הקשה גם בברכי יוסף (או”ח סי’ תר”ח סק”ד). אבל כוונתו מבוררת במקורה בחידושי ריטב”א (יבמות ס”ה): שכתב: „פירוש: לרבים, אבל לחפיו עד הכאה”, דהיינו שמחלק בין סתם יהודי, שהם הרבים, ובין מי שמקורב אליו, וכן מפורש מחלק בס’ חסידים (סי’ תי”ג, ובהוצי’ מ”ג סי’ תתקל”ח): „כשאדם יודע שלא יקבלו דבריו אין להוכיחו, ואשר אמרו עד נזיפה מדבר כשהבן מוכיח את האב או האב את הבן או את אחיו, כלומר עד היכן תוכחה, כיצד דברים קשים יש לו לדבר עד שיכהו... שידבר לו קשות כל כך לפי שלבו גם בו ואוהבו, רק דברים קשים אינו יכול לסבול ומכהו או נוזף בו או מקללו שיניח אותו מלהוכיחו; אבל אדם אחר שאם יוכיחו ישנאנו ויחר להכעיס יעשה, וגם ינקום עד שיבא לידי רע יותר, אין להוכיחו; אבל מה שאמרו עד הכאה וקללה ונזיפה אינו מדבר אלא באוהבים שיודע בברור שלא ישנאנו להפסידו ממון ולא ינקום ממנו, אבל לפי שעה יכהו”. ובס’ מצוות השלום מביא בשם לקוטי אמרים (פרק ל”ב): „היינו בחברו כו’ אבל מי שאינו חברו ואינו מקורב אצלו, הנה על זה אמר הלל הזקן, הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום כו”.

ומה שנתנו ריטב”א ונמק”י טעם שני „כדי שלא יהיה להם פתחון פה”, צ”ע מדוע חשוב שלא יהיה להם פתחון פה, הרי ה’ חוקר כלית ולב, ומה לי פתחון פה. ואם הטעם הוא כדי שיהיה ענשו יותר חמור, הרי אנו רואים שבדרך כלל רצו חז”ל למנוע גרימת הגדלת העונש. ואולי כוונתם כדברי הרא”מ (הבאנום לעיל בהערה 4) שכתב: „ואף על פי שאתה מרבה ענשו, שחטא בהתראה, אין בכך כלום, ועל זה נאמר הלעיטהו לרשע וימות”.

ועיין בשדי חמד (אס”ד מע’ ה’ סי’ ב’) שמביא בשם מערכי לב (ח”ב דף רמ”ה ע”א) „דמצות תוכחה אינה כשאר מצות שצריך לרדוף אחריהן”. ומקשה „משמואל הנביא שהיה סובב הולך מעיר לעיר בכל מושב בג”י כדי להדריכם בדרך ישרה ולהוכיחם על מעשיהם”, ומסיק „שחייב לרדוף אחר זה דוקא בברור לו דמקבלי תוכחת וכן גדול הבית וגדול הדור מצוה לרדוף אחר מצות תוכחה”. וכן בשם כתב סופר (אה”ע סי’ מ”ז): „אבל מי שיושב על כסא רבנות ונתקבל לפקח על עסקי העיר להורותם דרך החיים להוכיח ולייסר אותם בדברים ולהעמיד הדת כל האפשר, לא יחוס על עצמו רק על כבודה”.

ה. יחסנו לרשעים ולתועים

ממה שמצאנו לגבי מצות אהבת ריע ותוכחה וכן בענין ערבות ראינו שגם לגבי רשעים ותועים קיימות המצות הללו, לפחות לדעת כמה גדולי הפוסקים. מאידך אמר ה’ ליהושפט (דבה”י ב’ כ’, ל”ז) „בהתחברך עם אחויהו פרץ ה’ את מעשיך”, וכן שנו רבותינו (אבות א’, ז’): „אל תתחברך עם אוחויהו עוד דרשו חז”ל (פסחים קי”ג): שמי שראה בו דבר ערוה „מצוה לשנאתו,

שנא' יראת ה' שנאת רע" (משלי ח', י"ג), ומובא ברמב"ם ובשולחן ערוך.

במיוחד היום שהמינות והאפיקורסות שולטות ברחובות ובשוקים, הלא לגביהן דרשו (ע"ז י"ז, משלי ה' ח'): „הרחק מעליה דרך ואל תקרב אל פתח ביתה", ור' טרפון אמר (שבת קט"ז): „אפילו אדם רדף אחריו להורגו, נחש רץ אחריו להכישו, נכנס לבית ע"ז ואין נכנס לבתיהם של אלו", עד שקרא עליהן ר' ישמעאל (שם) את המקרא (תהלים קל"ט, כ"א-ב): „הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט תכלית שנאה שנאתים לאויבים היו לך", ואף עשו לגבי מינות הרחקה אפילו יותר מעבודה זרה שכן „שאני מינות דמשכא" (ע"ז כ"ז):.

ולגבי תלמוד תורה הדבר עוד יותר חמור, שהרי אמרו (חולין קל"ג) שכל השונה לתלמיד שאינו הגון הריהו כזורק אבן למרקולים ונופל לגיהנם. ואם כן איך אפשר לקיים את המצות הנ"ל לגבי רשעים ותועים?

והנה הרמב"ם אחרי שחרץ את הדין של הכופרים בתורה שבעל פה, כתב (הל' ממרים ג', ג'): „במה דברים אמורים באיש שכפר בתורה שבעל פה במחשבתו ובדברים שנראו לו. והלך אחר דעתו הקלה ואחר שרירות לבו וכופר בתורה שבעל פה תחילה כצדוק ובייתוס וכן כל התועים אחריו. אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם ונולדו. בין הקראים וגדלו אותם על דעתם. הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו ואינו זרין לאחוז בדרכי המצות שהרי הוא כאנוס ואע"פ ששמע אח"כ [שהוא יהודי וראה היהודים ודתם. הרי הוא כאנוס שהרי גדלוהו על טעותם] כך אלו שאמרנו האוחזים בדרכי אבותם הקראים שטעו. לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה".

וכעין זה גם בפיהמ"ש (חולין א', ב', תרגום ר"י קפח): „... אבל אלו שנולדו בדעות האלו, וחונכו על פיהן, הריהם כאנוסים ודינם דין תינוק שנשבה לבין הגוים, שכל עבירותיו שגגה, כמו שביארו, אבל המתחיל הראשון הוא מזיד, לא שוגג", והביא ב"י דבריו אלו בהלכות ערובי חצרות (או"ח סי' שפ"ה ד"ה ומ"ש).

על דברי רמב"ם אלו הסתמכו גם פוסקי הדורות האחרונים, להקל בחובת השנאה לגבי התועים שבימינו. כן כתב בעל ערוך לגר (שו"ת בנין ציון ח"ב סוסי כ"ג): „לפושעי ישראל שבזמננו, לא ידענא מה אדון בהם אחר שבעו"ה פשתה הבהרת לרוב, עד שברובם חילול שבת נעשה כהיתר, אם לא יש להם דין אומר מותר, שרק קרוב למזיד הוא... ומה גם בבניהם אשר קמו תחתיהן אשר לא ידעו ולא שמעו דיני שבת שדומין ממש לצדוקים דלא נחשבו למומרים, אע"פ שמחללין שבת, שמעשה אבותיהן בידיהן, והם כתינוק שנשבה לבין עו"כ כמבואר (סי' שפ"ה), וכן כתב גם המבי"ט (סי' ל"ז)... והרבה מפרשעי הדור דומין להם ועדיפי מהם".

הרי הוסיף כאן הערוך לנר על דברי הרמב"ם וכתב סברא לומר שעצם העובדה שרוב בני הדור מחללים את השבת (ולא מאמינים באיסוריה) הופכת את היחיד למצב של אומר מותר, אפילו אם ראה את אביו שומר את השבת. וכעין זה גם במלמד להועיל (או"ח סי' כ"ט): „רוב ישראל בארצנו מחללי שבת הם, ואין דעתם בזה לכפור בעיקרי אמונתנו... ועוד יש סניף להקל, דבזמנינו לא מקרי מחלל שבת בפרהסיא, כיון שרובן עושין כן... היחיד חושב שאין זה עבירה גדולה כל כך, ואינו צריך לעשות בצינעה“.

סברא נוספת השייכת בזמננו אנו מוצאים בדברי בעל חזו"א (יר"ד הל' שחיטה סי' ב' ס"ק ט"ז) הבאנו את דבריו בקיצור כבר לעיל פרק ג' וז"ל: „ונראה דאין דין מורדין אלא בזמן שהשגחתו ית' גלויה כמו בזמן שהיו נסים מצוין... והכופרין אז בנליזות מיוחדת בהטיית היצר לתאוות והפקרות, ואז היה ביעור רשעים גדרו של עולם שהכל ידעו כי הדחת הדור מביא פורעניות לעולם... אבל בזמן ההעלם שנכרתה האמונה מן דלת העם, אין במעשה הורדה גדר הפרצה, אלא הוספת הפרצה, שיהיה בעיניהם כמעשה השחתה ואלמות ח"ו, וכיון שכל עצמנו לתקן, אין הדין נוהג בשעה שאין בו תיקון ועלינו להחזירם בעבתות אהבה ולהעמידם בקרן אורה במה שדינו מגעת“.

ושם (ס"ק כ"ח) הוא מביא את דברי רמב"ם הג"ל מהל' ממרים ומוסיף „ובהג"מ פ"ו מהל' דעות כתב דאין רשאין לשנאתו אלא אחר שאינו מקבל תוכחה. ובסוף ס' אהבת חסד כתב בשם הגר"י מולין דמצוה לאהוב את הרשעים מהאי טעמא, והביא כן מתשובות מהר"מ לובלין כי אצלנו הוא קודם תוכחה, שאין אנו יודעים להוכיח, ודיינינו להו כאנוסים“.

והא לך דברי ה"ר יהונתן מואלין שמובאים שם: „זאף ברשע גמור יש איסור לדעת מהר"מ לובלין [שו"ת סי' י"ג] לשנאותו כל זמן שלא הוכיחו, ואין בדור זה מי שיודע להוכיח [ערכין ט"ז]: שמא אם היה מוכיח, היה מקבל, וטבעו הרע גרם לו, כמ"ש ואל תדין את חברך עד שתגיע למקומו“.

ובעל חפץ חיים כתב שאלו שלא באו להכעיס אלא שתועים בגלל שהתעומו אילו פושעים, מצוה רבה לרחם עליהם ולהורותם הדרך הנכונה, ושבמיוחד תלמידי חכמים שה' נתן להם חכמה ובינה לרפא שבר עמנו, חייבים להזדרז להשתדל בענין, עיין את דבריו לעיל סוף פ"ג.

בסיגנון דומה לדברי חזו"א הג"ל כתב רחיד"א (ברכ"י או"ח סי' תר"ח סק"ד, ושם גם בשם מהר"י זאבי) שחייבים להפריש מאיסור אף באינו רוצה לשמוע ובכל אופן היינו דוקא כשידנו תקיפה על העוברים... ברם כי ידענו דלא מקבלי וכח אין, משום אפרושי בכה"ג אין חייבים להוכיחם.

והנה חזו"ל למדונו שיעקב אבינו שנתנסה קשות במעשה דינה, היה זה עונשו על מה שמנע את בתו מאחיו עשו הרשע, שאולי אילו היה משיאה לו היתה מחזירתו למוטב (בר"ר ע"ו, ט, מובא ברש"י בראשית ל"ב כ"ג), עד כדי כך!

וכל הנ"ל לכאורה תמוה לאור ההתנגדות החריפה של גדולי הדורות האחרונים לכל התברות כלשהי לאירגוני הכופרים כגון הרפורמה וה"ציונות" של ימינו, שעל מצחה חקוק אות-קין ש, הציונות דבר אין להם עם-הדת". (לשון רא"י קוק, אגרות רא"ה ח"ב סי' תקע"א) הרי רוב רובם של אנשי האירגונים הללו הם ממש תינוקות שנשבו או, לפחות, מאלו, שטבעם הרע גרם להם, ולפי הנ"ל היה עלינו למשכם בדברי שלום וכתבלי האהבה.

והנה הורה לנו בזה את הדרך הרש"ר הירש באגרותיו⁶ בענין היציאה מהקהילות הרפורמיות כאשר הללו רצו לתת לשומרי תורה את בית תפלתם הם ואת כל צרכיהם, "הדתיים", רק שישארו יחד אתם בקהילה אחת. ופסק רש"ר הירש שעם כל זאת אסורה כל התברות אתם שהם אירגון של מינות שהיא גרועה מעבודה זרה⁷. באגרות אלו הוא דן גם בשאלה זו של אהבת התועים. וז"ל:

"יש מבלבלים את הדעות באומרם ברמיה שהשאלה היא פירוד בין בני אדם — יציאה מתוך התברות עם אנשים שאמונתם שונה משלנו. אין זה כלל... השאלה היא רק היציאה מההתברות למינות ואפיקורסות... מינין ואפיקורסין על פי הפוסקים שאנו מצווים שלא להתחבר עמהם, ב"ה אינם גמצאים כיום. כל מה שלמדנו, נכרים שבחוץ לארץ לא ע"ו ניהו", ואין מינין באומות... אלא מנהג אבותיהם בידיהם", כל זה שייך גם לבני עמנו היום שקבלו על עצמם את המינות ואת האפיקורסות, גם הם דור שני ושלישי לאלו שחדשו את ההמרה בדעתם וגמרוה בפועל על ידי הסתתם, בהם שייך לגמרי מה שכתב הרמב"ם על האפיקורסין והקראים שבזמנו. [כאן הוא מביא את דברי הרמב"ם, הלי ממרים, שהבאנום לעיל].

אבל כפי מה שאנו מחוייבים לישא וליתן בשלום ורעות עם אחינו שגודלו בדעות המינות והאפיקורסות, כפי מה שעלינו לחיות חיי תורה אמתיים ולהביאם להכרה הלוכדת את הלב ליהדות... כנגד זה מוטלת עלינו החובה והצורך הגדול להתרחק מהמינות והאפיקורסות, ולהבדל לגמרי מהן.

6 האיגרות האלו נכתבו בגרמנית אל הרב י"ד במברגר ונדפסו בכתבי הרש"ר הירש (כרך ד'). תרגמתי קטעים חשובים מתוכם והם הופיעו בקובץ מוריה (חשון תשל"ב עמ' ע"ז—פ"ג) וראה ספר הרב הירש, משנתו ושיטתו (ירושלים תשכ"ב) עמ' 295.

7 כדאי להזכיר כאן שמראש היו החרדים נתונים ביד הרפורמים כתוצאה מחוק המדינה הגרמנית שהכירו רק ביהדות אחת והצליחו הרפורמים להשתלט על זו וניצלו מעמדם זה לרדיפות אכזריות את החרדים עד שקם רש"ר הירש והשפיע על הממשלה הפרוסית לשנות את החוק, ואחרי שראו הרפורמים שירדו מן השליטה "חזרו בתשובה" כנ"ל.

הרי שכתב שאמנם מצווים אנו לקרובם. אבל — במה דברים אמורים, באנשים, שכן כאלו שייך מזיד שוגג ואונס, ולפי מצבו צריכים אנו לאהבן או לשונאן, מה שאינו כן לגבי אירגון — אם הוא אירגון של מינות, הריהו אירגון כזה, ולא משנה בזה אם חבריו הם אנוסים או מזידים, שהרי לגבי אירגון לא שייך שגגה. הוא נשאר איסור מוחלט, ומצווים אנו להתרחק ממנו תכלית הריחוק, בו בזמן שאנו מקרבים את כל אחד ואחד מחבריו האומללים שהם כתינוקות שנשבו.

הרי מסר לנו כאן הרש"ר הירש חילוק יסודי שהוא מפתח ראשי לכל בעיות יחסנו לאחינו התועים: הם, רובם, אמנם אנוסים או שוגגים ועלינו להכניסם לתוך חברתנו ולאהבם. אבל אירגוניהם שהם מוקדשים לרעיונות אפיקורסיים, לגביהם אין שום טענה של אונס או שוגג ולגביהם גם איננו מצווים לאהבם, ולכן מאלו עלינו להתרחק תכלית הריחוק.

ונראה שיש עוד כלל בדבר: עדיף לנו להכניסם לתוך בתינו כדי לקרובם למורשתם שנעשקה מהם על ידי מנהיגיהם, ופחות רצוי שאנחנו נכנס לתוך בתיהם. אולי יש יסוד לכלל זה בדברי הרמב"ם (דעות רפ"ו): „דרך ברייתו של אדם להיות נמשך בדעותיו ובמעשיו אחר רעיו וחבריו". שהרוב קובע את ההשפעה ולכן עדיף להכניסם לתוך מסגרת שרובה יראי שמים מלהכנס אנו לתוך מסגרתם.

ולפי זה צריך עיון המדרש המובא לעיל, שיעקב אבינו נענש על שמנע את בתו מאחיו הרשע, אך היה לו לסכנה בחיתון כזה? ואולי אפשר לישב במה שחיתון שאני שכן „דרכם של אנשים ללכת אחרי הנשים". [כך הסבירו חז"ל — פרק דר"א פמ"א — למה בקש ה' ממשה במתן תורה לומר לנשים קודם. ומעין זה מה שסיפרו לנו במדרש (בר"ר י"ז, ו') שהכל מן האשה, והביאו שם מעשה בחסיד א' שהיה נשוי לחסידה א' ולא העמידו בנים זה מזה, אמרו אין אנו מועילים להקב"ה כלום. התגרשו ונשאו רשעים. הוא נעשה רשע בגלל אשתו הרשעה, והיא עשתה את בעלה הרשע לצדיק]. אבל מאידך הרי אמרו חז"ל (פסחים מ"ט:), „כל המשיא בתו לעם הארץ כאילו כפתה ומניחה לפני ארי". ונראה שהדבר משתנה לפי הנסיבות, אבל מה שכן צריך שיקול דעת עמוק הוא, חינוך בנינו ויחסיהם לחברת התועים. מצד אחד, חייבים אנו להגן עליהם מהשפעה הורסת שעלולה לנבוע משם, ומאידך, צריכים אנו לתנכם לאהבת ריע גם כלפי התועים, והרי זה „עבודה קשה שבמקדש". היא קשה, אבל איננו בני חורים להפטר ממנה.

ו. סוף דבר

מכל הנ"ל יוצא לנו לע"ד שהיחס שזכינו לצמאון לדבר ה' בין אלו שאבותיהם הותעו והתעו מדרך התורה, מי שמלמדם תורה וזכה להרבה דברים. א. הוא מקיים מצות ת"ת לרבים שהוא דבר גדול. בגלל זה הוא עשוי לזכות ללמוד מהם יותר ממה שלמד מרבותיו, ובמיוחד הוא זוכה להוציא יקר

מזולל, דבר המקנה לו הכח שהקב"ה מבטל גזירותיו בזכותו ולשבת בישיבה של מעלה.

ב. הוא מציל כמה נפשות מישראל מבאר שהת דיראון עולם ומקיים בזה את המצות „לא תעמוד על דם רעך“, השבת אבדת גופו ונשמתו, ואהבת ריע.

ג. הוא זוכה במצוה של הוכח תוכיח את עמיתך.

ד. גם מי שמזכה את הרבים אין הטא בא על ידו (אבות ה', י"ח).

ה. הוא מזכה את עצמו ואת כל אחיו מלהיות נענשים ר"ל על חטאיהם של אלו שהיה בידו למחות בהם, באופן מועיל, ועל ידי זה אולי נזכה לקרב ביאת גו"צ בב"א.

הלל אומר הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. הלל מפני ענותנותו שהיה בעל ענוה כדאיתא בפרק במה מדליקין, הזהיר בדברים אלו, כי כל הדברים אלו הם ממדות הלל שהיה עניו ולפיכך הזהיר באלו המדות שהן מדות הענוה.

מהר"ל מפראג, דרך חיים, אבות פרק א, יב.

הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל

ג' בניסן תרמ"ב — ג' באייר תש"ם

עם פטירתו של הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל בניו-יורק הלך לעולמו זקן רבניה ומנהיגיה של יהדות גרמניה החרדית שבדור האחרון ואחרון נכדיו של רבנו שמשון רפאל הירש זצ"ל. היים ארוכים ומבורכים של רב וראש ישיבה שהעמיד תלמידים הרבה, פוסק ומורה-דרך, דרשן ופרשן בפיו ובעטו, מורה לבני הנעורים ומנהיג לקהילתו ולרבים שמחוץ למקום ישיבתו — הגיעו לסיומם. הוא גדל על ברכי אביו, ר' שלמה זלמן ברויער זצ"ל, רבה של פרנקפורט ענ"מ, וממנו לקח את רובי תורתו. שנים רבות למד לפני אביו בישיבתו, ובהגיעו להוראה זכה ליטול חלק בנשיאת עול הישיבה ונתמנה רב ה"קלויז" שבעירו. כן שימש מורה בבית הספר ע"ש ר' שמשון רפאל הירש. לאחר פטירת אביו (תרפ"ו) מילא את מקומו כראש הישיבה.

: בעלות הצורך בגרמניה הוזמן ע"י קהילת פיזמה שבאיטליה לנטוע שם את אוהלו ואוהל ישיבתו, והוא עבר לשם לנסיון עם קומץ תלמידים בכירים. לאחר תקופת-מה, משנתברר שהתנאים לא היו נוחים, חזר לפרנקפורט. ביום הזעם שלמחרת ליל-הבדולח ניצל דרך-פלא משילוח למחנה-ריכוז, ובהתפור ישיבתו יצא לניו-יורק. שם הקים את קהילת עדת ישורון ברובע וושינגטון-הייטס ושימש כרבה עד ליומו האחרון.

בשנות זקנתו, והוא ידוע חולי, הציב יד ושם ליהדות גרמניה החרבה ובנה מן המסד קהילה גדולה ומפוארת על-פי מתכונת קהילות אשכנז המעטירות. הוא זכה לחולל את אשר נחשב לדבר גטול סיכויים במציאות החיים היהודיים שבמטרופולין האמריקאית: לארגן לקיים ולפתח קהילת מהגרים רבת מוסדות ומפעלים, תוך שמירה קפדנית על דקדוקי מסורת האבות ותוך בידוד מירבי מפני השפעות המיסחור, החילון ו"מנהגי המקום" שנפוצו ביהדות ארצות-הברית. מערכת השחיטה והכשרות שהקהילה הקימה בפיקוחו נעשתה לשם-דבר בכל רחבי המדינה. בית-הכנסת, בית-ספר, בית-מדרש, הישיבה ובית-המדרש למורות, שהוא עמד בראשם, חינכו דורות ישרים ונאמנים. מאמצים מרובים וברוכי-הצלחה הקדיש להפצת תורתו של רש"ר הירש.

גם בשנות שיבתו המופלגת לא נס ליחו, אם כי עינו כהתה. רסן הנהגת קהילתו לא נשמט מידו ולא הוה פסיק פומיה מגירסיה. לאחר פטירת אשתו ע"ה עמדו לצדו בנים ובנות נאמנים ומסורים ושמרו על אביהם, צדיק יסוד עולם, על בריאות גופו ועל אור חיי רוחו ותורתו.

אבד קברניט מכלל-ישראל. למערכת "המעין" אבד ידיד נאמן, שעקב אחרי פרסומי הרבעון באהדה בולטת ולעיתים בביקורת נוקבת. שתי יובלות של שנים ברוכות מעש ועשירות הגיון והנהגה של תורה ותעודה הגיעו לקיצן. כבה האור. תנצב"ה.

מ. ב.

הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל

* דרכנו *

כלום אפשר לדבר על יהדות נוסח גרמניה? במשמעות שמצוות התורה שניתנו מפי הגבורה, תורה שבכתב ותורה שבעל-פה, חובה הן על כל חלקי העם היהודי, הרי שהמונח „יהדות נוסח גרמניה” מחוסר הצדקה ומטעה את הבריות כמו הביטויים „יהדות נוסח הונגריה”, „יהדות נוסח פולין”, „יהדות נוסח ליטא”. כל מקום שגלו בני עמנו, מאוחדים היו באותם חזונות של קדושה שלהם מסרו את חייהם.

תורת ה' חובקת מלוא החיים בכל אורחותיהם ומטביעה עליהם את הותמו של רצון ה'. רצונו מחייב אותנו לקיים בדקדוק הקפידה את גזירותיהם ותקנותיהם של רבותינו שעשו אותן סייג לתורה וכלי שמירתה בחיינו. עם שההלכה והמגהגים גרמו שינויים במעשי המצוות שהלכו והתעצמו בחלקים השונים של העולם היהודי, הרי שמעולם לא העמידו בסכנה כלשהי את אחדות עמנו שיסודה בתורת ה'. אכן, הלכי הנפש והטעם, במידה שיש להם מקום במסגרת חוק התורה, לא היו בלא השפעה על דרך קיום המצוות ועל עיצוב אופיים של מוסדות התורה השונים. אפשר שבמשמעות זו אמנם ניתן לדבר על „יהדות נוסח גרמניה”.

אם נפנה את מחשבתנו לניו-יורק רבתי, שנעשתה כור היתוך ליהודים מכל קצוות תבל, הרי שגלוי אי-רצונם של הקבוצות השונות לוותר על קוצו-של-יוד מנוסח יהדותם האופייני להם, בין אם אלה יהודי אשכנז או ספרד, ובין אם הם יהודי ליטא, הונגריה או פולין — עם חותם החסידות או בלעדיו. כל אחת מבין הקבוצות האלה התארגנה תוך מגמה לטפח ולקיים את דפוסי היהדות הסגוליים שלה.

הוא הדין לגבי יהודי גרמניה, והיא המגמה שהביאה לידי יצירת קהילתנו. תקנותיה מיוסדות על תקנות קהל עדת ישורון שבפרנקפורט ענ"מ, שאת שמה היא נושאת, עדות הן לרצונה הנחוש לשמור על יסודות הקודש של קהילת אמת, על אדמה חדשה ובתנאים שונים בתכלית, ולדרוך בנתיב שהורונו גדולי הרבנים באשכנז. והרי סעיף היסוד שבתקנות:

„קהל עדת ישורון נטל על עצמו את המשימה לטפח את יסודות היהדות, שהן תורה ועבודה וגמילות-חסדים, ולהקים לעצמו את המוסדות הדרושים לקיום המצוות האלה. חוק היסוד של קהילה זו הוא חוק התורה המסורה במקרא, בתלמוד ובשולחן-ערוך. תורה זו היא בבחינת הסמכות העליונה לכל ההחלטות ולצעדים

* מאמר זה תורגם מקובץ המאמרים „עת לכנות”, ניו-יורק 1975, עמ' 9—16.

שיינקטו ע"י הקהילה; הללו בני תוקף רק אם אין בהם משום סתירה לחלק כלשהו של חוקי התורה. תפילת הציבור בקהילתנו תהא על-פי מנהג אשכנז".

אמנם אין תקנות קהילתנו מרמזות על רצונה לקיים את אופייה הגרמני-יהודי, אך כוונה זו התגלתה מיד ברגעי הקמתה.

מבחינה פיסית, אופייה הגרמני-יהודי של הקהילה נראה לעין מיד בתוך בית-הכנסת. פרקים שלמים בשולחן-ערוך מטעימים את השיבותם החיונית של נקיון, סדר ודרך-כבוד בתוך בית-הכנסת. היבטים אלה אין, איפוא, בינם לבין „יהדות-נוסח-גרמניה" ייחודית ולא כלום. הוא הדין לגבי צורת עמידתנו בשעת התפילה. ההלכה אינה אומרת דבר על העדפת עמידה זקופה או נענוע הגוף, באשר לעוצמת הכוונה בשעת תפילה. האר"י הקדוש, וכמוהו רבים מבין גדולינו, שמר על עמידה זקופה במשך התפילה, וודאי שאלה לא היו יהודים מגרמניה.

נעימות התפילה וניגוני טעמי המקרא ידועים לחברי הקהילה יוצאי גרמניה וקרובים ללבם, והם לא היו רוצים לוותר על שום חלק ממנהגי תפילתם. אם דפוסי תפילה שכאלה מוצאים חן בעיני חוגים אחרים או לא, הרי זה עדיין שנוי במחלוקת. הוא הדין לגבי דפוסי תפילה אחרים. הרי זה עניין של טעם, ועל כך אין להתווכח. דבר אחד ברור ומבורר: אין לזה וליהדות ולא כלום.

בית-הכנסת שלנו יש לו מקהלה, ואמנם אין היא משמיעה את קולה בשום חלק של גוף התפילה. גם לקהילות החרדיות שבגרמניה היו מקהלות, שקדמה להן המקהלה האדירה של הלויים בבית המקדש, ואמנם אין הנדון דומה לראיה. מעשה שנשאל הרב הירש מדוע יש מקהלה בבית-הכנסת שלו. הוא השיב בלשון לא-מעודנת: „הנח לי וכלך לך אצל המשוררים שלך (שנהגו ללוות את החזן בתפילתו), שמידת יראת-שמים שלהם לעתים מפוקפקת למדי. מקהלתי מורכבת מחברי קהילתי ומנעריה; היא עצם מעצמה של הקהילה ולחניה מפארים את כבודה וקדושתה של תפילתנו". אלמלא לא היתה לנו מקהלה, היינו חשים בהעדרה בצער.

דבר מובן מאליו הוא שבית-הכנסת שלנו נבנה וצויד בהתאם לדיני השולחן ערוך. הבימה מתרוממת בתוך הקהל. מחיצה מפרידה בין הגברים והנשים כדת וכדין, כשהנשים יושבות ביציע שמעליה סורג של ברזל. סידורים אלה נעשו בהתאם לדרישותיהם של גדולי הרבנים בגרמניה. מקור ההפרדה הזאת בהלכה הוא בסדרי בית המקדש בשעת שמחת בית השאבה (ראה מידות פרק ב, סוכה נא), כשהאנשים עמדו למטה והנשים למעלה בעזרה מוקפת גזוטרס, כדי שיהיו רואות מלמעלן" (רמב"ם, הלכות בית הבחירה פרק ה הלכה ט). אם היו בתי-כנסת בארצות ידועות שבהן הונהגו וילונות במקום סורגים, לצורך המחיצה בעזרת נשים, הרי מובן מאליו שיש להתמיד במנהג זה באותם בתי-כנסת שבמקומנו שגם הם מתמסרים להנצחת מנהגי אבותיהם. אפשר להוסיף ולומר שמי שאינו מוכן להסתפק ביציע ובסורג ומעדיף וילון

סמך, עליו גם לתבוע מאשתו לכסות את שערותיה בשביס שכולו עשוי בד ולא בפאה זכרית כמנהגנו, כי מוטב להימנע ממעשים שבלב ולב. (אשר לכיסוי ראש האשה, גם בזה אנו רשאים להביט אל גדולי רבותינו שבגרמניה. קהילתנו רשאית בצדק רב להתגאות בנשותיה, שרוב רובן שומרות על מצוה זו בדרך שהסכימו לה רבותינו.)

הוא הדין במידה שווה לגבי מנהגנו לערוך את חופת חתן וכלה בתוך בית-הכנסת. בהונגריה נחשב מנהג זה כנטייה ברורה לעבר הריפורמה, ונגד נטייה שכזאת לחמו גדולי הרבנים שבאותה מדינה במלוא ההצדקה. אלא שלא זה היה מצב הדברים בגרמניה. ראשי הרבנות החרדית שבגרמניה ערכו חופה וקידושין בתוך בית-הכנסת. לפיכך אין טעם שקהילתנו תימנע מעריכת החופה בבית-הכנסת.

אליבא דאמת, כל ההיבטים הנזכרים, שרישומם ניכר בעיקר בבית-הכנסת, עדיין אינם מצדיקים את המונח „יהדות גוסת גרמניה“. מוטב לנו לבקש את הצדקתו בסיסמה האידיאולוגית „תורה עם דרך ארץ“. קהילתנו מתאמצת ללא ליאות להגשים את המושג הכביר הזה בחיי חבריה ובהיגוך בניהם. כי זו מורשתם הכבירה של מנהיגיהם גדולי הרבנים שבגרמניה.

במבט ראשון דומה שתכנית „תורה עם דרך ארץ“ נוגדת תכלית הניגוד את מה שנקרא „יהדות חסידית“ — גם היא סיסמה שהפכה למונח שגרתית בזמן האחרון. בכל זאת, הניגוד הוא ממשי רק אם מציגים תמונה מעוותת במקום האמיתית. דבר זה חל על שני המושגים הנזכרים גם יחד, באשר שניהם אמורים לסלול דרך אל הגשמת תפקידינו בחיינו כרצוננו ה'.

בדרך כלל, המסתכל השטחי מסיק מעקרון „תורה עם דרך ארץ“, כפי שהוסבר ע"י גדולי הרבנים שבגרמניה, את הצורך לרכוש השכלה כללית, הווה אומר, הכשרה ושליטה בתרבויות העולם ובמקצועות השונים. לאמיתו של דבר, משמעות „תורה עם דרך ארץ“ רחבה הרבה יותר משילוב תורה עם השכלה כללית ותו לא. משמעותה היא לראות את התורה כמתנת הסד של הקב"ה אל עמו, שעצם קיומו מעוצב ונשלט כולו ע"י התורה. לפיכך, להיות יהודי פירושו לעצב את כל החיים כחיי טוהר לפני ה', הווה אומר, לתפוש את החיים כאפשריים רק תחת שלטון רצונו של הקב"ה ולהיות מוכן בכל עת ובכל שעה לשעבד את חיי המשפחה והחברה להנחייתו המטהרת והמקדשת של רצונו ה'. האדם היהודי חייב להביא לפני משפט התורה את כל מחשבותיו ומעשיו, כל תופעות החיים, כל מה שעשוי להעשיר את תחום ידיעותיו ומושגיו, כדי לקבל מידי התורה את מה שעומד במיבחנו אמיתה ומשפטה.

אמת, מושג „תורה עם דרך ארץ“ קשור גם ב„פרנסה“ ובהכשרה לקראתה. אלא שבתחום זה של קיום כלכלי מטרתה של תורת ה' היא להטיל את מרותה על ה„דרך-ארץ“ שבכל זמן ומקום, כדי להפוך אותה לקידוש-השם. לפיכך, במובן רחב יותר, „דרך-ארץ“ מקיפה את דרכו של יהודי עלי אדמות, של יהודי המבקש שלמות לעצמו בכל מעשיו ושאיפותיו תחת שלטון רצונו של הקב"ה.

„בכל דרכיך דעתו“ (משלי ג, ו) — שווה את ה' לנגדך ובחן את עצמך אם תוכל לעמוד לפניו. הרי זה עיקר גדול בחיי ישראל, והוא משקף בדיוק נמרץ את מושג „תורה עם דרך ארץ“.

כלום קיים, אפוא, ניגוד בין חסידות אמת לבין עקרון „תורה עם דרך ארץ“?

הבה נהיה מציאותיים: עובדה היא שגדולי הרבנים במספר ארצות נמנעו מלהתיר לימודי המדעים החילוניים. אכן עובדה גם זאת, שבמדינה זו אפילו חוגים חסידיים הכירו בצורך של השכלה כללית ופעלו בהתאם לכך. אשר לארץ-ישראל, מנהיגי החסידות שם חייבים להכיר באחריותם לגבי הכשרת עתודה של מורים בעלי הכשרה מתאימה, רופאים, עורכי-דין, מהנדסים וחקלאים בשביל יישוב ארץ ישראל. אם גדולי התורה תובעים לעצמם את שבט המנהיגות בחיי ישראל, לא יתכן שהם ישאירו את המקצועות החיוניים האלה לאנשים השוללים חיים על-פי התורה כמגמת גדולי התורה. אם כך הוא הדבר, מה מפריד בין יהדות חסידית אמיתית לבין יהדות אמיתית של „תורה עם דרך-ארץ“? ממש לא כלום.

אל לנו לזהות חסידות עם התנועה החסידית שעלתה בפולין במאה הי"ח. תנועה זו ענתה על צרכיהם של המוני ישראל שחיו במצוקה איומה, ולכן התפשטה במהירות. התפילה הועמדה בשורה הראשונה, וממנה נבעו כח החיים ואמונה בה'; ריקודים וזמירות העלו בלב התלהבות ושמחה; הבלטת מידות האנושיות והחסד הגבירה את כבודם העצמי של העשוקים. כך, ללא ספק, הצילה התנועה החסידית את המוני ישראל אלה. עם זאת, הזנחת לימוד התורה, שבאה לעתים קרובות בעקבותיה, העלתה בדין את מחאתם של גאוני התורה וגרמה פירוד מצער. פער זה נתרפא מאוחר יותר, כאשר מנהיג חסידי דגול החזיר את לימוד התורה למעמד המרכזי כראוי לו.

יהדות של חסידות אמת שואפת לחסידות שכזאת שכלעצמה היא הישג נעלה של התרוממות על שלבי סולם הערכים המוסריים שעל כל יהודי לנסות ולעלות עליהם. זאת הורה לנו ר' פנחס בן יאיר (עבודה זרה כ ע"ב): „תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיזות, נקיזות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי ענות, ענות מביאה לידי יראת חטא — וחסידות גדולה מכולן“. מכאן שחסיד הוא יהודי המתמסר באהבה ללא גבול אל רצון ה' והגשמתו, יהודי ששלומם וטובתם של בני אדם מסבים לו סיפוק שאין למעלה הימנו (ראה הרב הירש, חורב, פרק יד). בימי התלמוד היה אפוא התואר „חסיד“ ציון למעלה הגבוהה ביותר — וכך מן הראוי שיהיה היום.

חסיד, כביכול, המצמצם את „עבודתו“ בתפילה אינו ראוי לתואר זה, הואיל ו„עבודה-שבלב“ הזאת אינה קוראת אותו ל„עבודה-שבחיים“ שבה עליו להפעיל וליישם את עקרונות החסידות.

הוא אינו ראוי לתואר הזה אם הוא מדקדק בדיני כשרות המאכלים, אך אינו מקפיד על מידת הישרות והצדק בעסקיו המסחריים. הוא אינו ראוי לתואר הזה אם בתחום היחסים שבין אדם לחברו הוא אינו חדור אהבת הבריות והתעניינות עמוקה בשלומם ובטובתם של אנשים זולתו; אם אינו בורח מן המחלוקת ומן הקנאה ואף לא מן לשון-הרע המתועבת; אם אינו מתאמץ בכל כוחו לרכוש את המידות שעליהן מדבר הרב הירש (בספר חורב שלו) בלשון כה נמלצת.

וודאי שהופעתו החיצונית בלבד, כגון לבוש מסוג ידוע או גידול זקן בצורה מסויימת או אף מידת אורכין של הפאות, אינה מקנה לאדם את הזכות להיקרא בתואר הכבוד — חסיד. הללו אפשר שהם סימני היכר — אך צריך להיות ראוי להם כדי לזכות בהם.

אפילו לימוד ספר הזוהר אינו בהכרח מציין שהלומד הגיע למדרגת החסידות. לוא היה כן, רק יחידי סגולה היו בין הראויים.

אולם וודאי שהאימון והאמונה העמוקים שרוחשים לגדולי החסידות מוצדקים הם, שכן גדולי-תורה אלה ממחישים באורח חייהם את עקרונות החסידות.

אין ספק שיהדות נוסח אשכנז, כביכול, עם תביעתה ל„תורה עם דרך ארץ“, יש בכוחה להתמודד בבטחה עם חסידות של אמת, כי לממש את עקרון „תורה עם דרך ארץ“ במשמעותו האמיתית פירושו ללכת באותו נתיב שבו מגיע האדם אל הכתר המעטיר את חייו: החסידות. במובן זה היו הרב הירש ועמו גדולי התורה שבגרמניה — חסידי מופת, שליחי עליון.

„וקרבתנו לשמך הגדול סלה באמת“ (ברכות קריאת שמע של שחרית) — מה פירוש „לשמך הגדול“? השם הגדול הוא שם הוי"ה. בשם אלקים ברא ה' את העולם, ושם זה מציין את הגשמתו המלאה של רצון ה' בעולם הטבע. ואילו שם הוי"ה מציין את הנהגת גורל האדם בידי ה', כשהגשמת רצונו נתונה בידי אדם. שם הוי"ה מתגדל ונעשה „גדול“ כשהאדם מתמסר כולו לרצון ה'. זאת אנחנו מביעים בקדיש: „יתגדל ויתקדש שמייה רבא“. „וקרבתנו לשמך הגדול“ — אנו מבקשים מהי"ת שיסייע בידנו להתקרב אל משמעותו העמוקה של שם הוי"ה ע"י מילוי רצון ה', ובכך ייעשה שמו „גדול“.

(מדברי מוהר"ר יוסף ברויער זצ"ל)

ד"ר מרדכי ברויאר

ראש הישיבה

אחרי מיפתו של מורנו הרב ר' יוסף ברויער זצ"ל

„ראש הישיבה“ — זה היה תוארו וכינויו בפיהם של בני קהל „עדת ישורון“ שבפרנקפורט על-נהר-מיין, ביחוד בפיהם של בני הנעורים, של אלה שכבר זכו להסתופף בין כתלי הישיבה ושל אלה שייחלו לחם שבו ידרכו על מיפתן הישיבה. „ראש הישיבה“! — בעוברים לידו ברחוב יראו מהביט אל פניו, פנים שקרני אור של תורה כמו הפציעו מהם; פנים שחמיד היו מורכנים מעט כאילו כפופים הם תחת משא כבד של אוצר תורה וחכמה, אך גם של אחריות ודאגה; פנים המביעים כובד ראש וקפידה עם צל של צער ותוגה. רק תלמידיו הבכירים המקורבים אליו, וכן בני המשפחה הקרובה, ידעו שפנים אלה יכלו להביע גם שמחה ועליזות, אף בדיחות הדעת. בלילי שבת וחג, בהתכנס בני המשפחה והוא יושב בראש — אז ראינו את ראש הישיבה בשמחתו ובת צחוק לא משה מפניו.

„ראש הישיבה“! אך תמול-שלשום זכינו לראות פניו, פני מלאך אלוקים, ישיש קרוב לבן מאה, אך צלול ורענן בדעתו כצוערי הישיבה. רב ומנהיג של קהילה מפוארת, גערץ על-ידי רבים בקצוות העולם היהודי, מורה-דרך לציבור קטן אך איתן בסבך שאלות חיי הפרט והכלל של דורנו, מורה-הוראה ופוסק — ואף-על-פי-כן: „ראש הישיבה“! כך יישאר לנגד עינינו-תמיד. ראש-ישיבה המקרין אהבת תורה ואמונת חכמים, שאין בעולמו שמחה כשמחת דברי תורה ושדאגת חינוך בני הנעורים היא תמיד בראש דאגותיו. לכן כל שאלה ציבורית שנדונה לפניו נבחנה בראש ובראשונה מפאת משמעותה לגבי יישור דרכם של צעירי ישראל לתורה ולתעודה. זה היה הגורם המכריע את הכף. לא האמת ההיסטורית עיקר, אלא האמת הפדאגוגית. הקמת ישיבות, קיומן ופיתוחן, זאת היתה בעיניו המשימה שקדמה לכל משימות אחרות. וכה סיפר: „פעם אחת נסעתי לברלין בענין הישיבה ונתקבלתי אצל שופט בעל דרגה גבוהה, ממוצא יהודי. הוא שאל אותי: לשם מה נחוצה הישיבה? הסברתי לו: אלמלא הישיבות שבכל מאות השנים הארוכות שעברו, הרי שלא היה נשאר היום שריד ופליט ממנו ומכל עם ישראל, ואילו נשאר, הרי שהיה זה אספסוף מושחת ומופשע. במקום זה, בארצות האמנציפציה השלמנו תוך עשרות שנים מעטות פיגור של אלף שנים ומתהלכים עתה בראש אנשי התרבות. אם עדיין נשארה לך או לי נשמה בריאה בגופנו, אם יש עדיין בכוחנו להיות שמחים ועליזים, — כל זה חייבים אנחנו, אתה ואני, לישיבות שבאותן מאות שנים ארוכות. בן-שיחי הרהר והפליט: אולי הצדק אתך.“

ראש הישיבה האמין בכל לבו, ששליח-מצוה לדבר הישיבה לא תבוא תקלה לידו. הוא אהב לספר מעשה המור שאירע לו בפרנקפורט כאשר עדיין

הישיבה עמדה על תלה: שנים אחדות לפני סגירתה ע"י הצוררים, וכבר אנשי היטלר שולטים בכיפה, הוזמנתי יום אחד להופיע לפני שלטונות החינוך של העיר. האיש שקיבל אותי הסביר לי פנים ופתח ואמר: מונח לפני כתב-אישום נגדך ונגד הישיבה, שבו נאמר שאתה תומך בתעמולה קומוניסטית. צחקתי. אמר: אתה צוחק — אני מאמין לך, אבל עלי לומר לך שכתב-האישום יצא ממקום שידנו לא שולטת בו. אם לא תוכל להוכיח שאין יסוד לאשמה זו, חייב מוסדך להיסגר. הוא ביקש ממני תשובה תוך ימים מעטים. בלב כבד יצאתי ממנו. לאחר מחשבת ארוכה עלה פתאום בדעתי כי לפני כעשר שנים הפנו את תשומת לבי לכך שמסתובבים לעתים קרובות אנשים צעירים לפני בית הישיבה, בייחוד בשעת צהרים, עם צאתם של בחורי הישיבה לסעוד את ארוחותיהם. נאמר לי שאלה חברים צעירים במפלגה הקומוניסטית ושהם עוסקים בתעמולתם בין הבחורים. ויום אחד בא אלי אחד הבחורים הבכירים ואמר לי שעליו לספר לי, כי בחור אחד שנצוד ברשתם של הקומוניסטים כבר התקלקל לגמרי. גדהמתי וקראתי אלי את הבחור הלז מיד ולא עברה שעה ארוכה עד שהודה. הודעתי לו כי לדאבוני עליו לעזוב את הישיבה מיד, אף הודעתי להוריו, תושבי עיר אחת בצפון המדינה, את סיבת שילוחו. כן זכרתי שכינסתי את כל מורי הישיבה ושארתי להם שאודיע לפני כל בני הישיבה שאסור להם לקיים קשרים כלשהם עם ארגונים פוליטיים ושהעובר על האיסור יגורש מיד מן הישיבה. על כל זה רשמתי דין-וחשבון מפורט. ובכן, רשימה זו לקחתי עתה אל שלטונות החינוך, ובכך חוסל הענין ומעולם לא שמעתי עליו דבר נוסף. אחד המורים אמר לי לאחר מכן, שעליו להודות כי בשעת מעשה חשב שהחמרתי והפרזתי על המדה, אבל עכשיו הוא מבין שזה היה „מן השמים“.

היה לו לראש הישיבה תחושת בטחון מופלאה בשיקולי דעתו בעניינים חינוכיים ועקרוניים כאחד. בטחון זה נבע מכך שהנחו אותו בחייו הפדאגוגיים והציבוריים עקרונות מעטים אבל ברורים וחד-משמעיים. ראש לכל היה עקרון העליונות של דין-תורה ודוק — דין תורה, לא „דעת“ תורה. לגבי מושג זה האחרון היה חשדן. בעוד שדין-תורה נשען על אדני הסימנים והסעיפים שבשולחן-ערוך ונושאי-כליו ועל סימנים ידועים שבשאלות-ותשובות, הרי „דעת“-תורה מוצהרת לעיתים קרובות ללא לגיטימציה מוסמכת בהלכה. לשם הבהרת חשדנותו לגבי השימוש המופרז במושג „דעת“-תורה נהג הרב זצ"ל לספר מעשה שהיה: בזמן מלחמת העולם השנייה חרג מדרכו, דרך מנהג אשכנז, ודרש כשבת בבית-הכנסת על הצלת פליטי השואה וקרא לקהל להרים תרומה למען אחת הקרנות שהוקמו למטרה זו. למחרת היה בידו למסור לקרן שמונת אלפים דולר, תרומתה של קהילה שאז לא היתה עדיין במצב כלכלי שפיר. אבל משדרש מראשי הקרן פירוט ההוצאות וההכנסות, נענה: „כל הכספים מוצאים על פי דעת תורה“. אכן נוכח לדעת שחלק מן הכספים הוצא למטרות שכלל וכלל לא נועדו בשבילן. זאת — להסברת זהירותו לגבי השימוש במושג „דעת“-תורה.

הקו הבולט שבעקרונותיו היה דביקותו המוחלטת בשיטת „תורה עם דרך ארץ“ על כל משמעויותיה הדתיות והחברתיות, ממנה אין לגרוע ועליה אין להוסיף. זו היתה בשבילו מורשתם של „גדולי רבותינו שבאשכנז“, הוזה אומר, רבני גרמניה היראים בני דורו של רש"ר הירש ובני הדורות שלאחריו. לגבי דידו לא היתה שיטה זו בבחינת הוראת שעה, אלא הוראה לדורות והוראה לכל אתר ואתר. כפי שהוא תפש אותה, לא היה בשיטת תעד"א משום חידוש והעזה, אלא הוא ראה אותה כמעוגנת במקורות ההלכה והאגדה והגותם של רבים מגדולי המחשבה היהודית, והחידוש לא היה אלא ביישומם של דברי הלכה והגות אלה במציאות החיים המודרניים. לפיכך הציב את „יהדות נוסח אשכנז“ בעוז ובדעת נחושה כנגד „יהדות“ אחרות שמקורן במזרח-אירופה ושלדעתו יש בה בצורת הופעתן בין ההמונים, לעיתים, עיוות ניכר של יהדות אמת. דוגמה בולטת לעיוות שכזה ראה בזלזול אותם המונים במצוות ובאיסורים שבתחום חיי המסחר לעומת הקפדה מחמירה במנהגי חסידות בתחום כשרות המאכלים. לפי הכרתו יש בכך משום פגיעה חמורה בשלמות התורה המקיפה את כל מלוא החיים, והוא סבור היה שעדיף על אותו „חסיד“ יהודי המקפיד על טוהר המידות בחיי פרנסתו וביחסיו עם זולתו ואינו מקפיד על אכילת בשר „חלק“. „ישר“ קודם ל„כשר“, נהג לומר בהברה אשכנזית, כפי שנהג לומר בשעתו סבו רש"ר הירש.

אשר להיבט ההשכלתי של „תורה עם דרך ארץ“, היה מיצר על „אותם גדולים וראשי ישיבות המקיפים את עצמם בשריון של ברזל שאינו חדיר לשום שיקול סביר וטענה גבוהה“ בדבר הצורך להכשיר את בנינו לחיי פרנסה ביושר ובכבוד. אף השיג השגות על תכנית הלימודים הנהוגה בישיבות רבות והעיר, לדוגמה, על חשיבות הכנתו של ספר-לימוד לתולדות ישראל עבור תלמידי הישיבות הגבוהות, שאינם לומדים אלא תורה בלבד, שכן אין להם מושג כלשהו על ימות עולם של עם עולם.

בצער עמוק ראה כיצד עולם הישיבות פונה עורף למשנתו של רש"ר הירש. על בני המשפחות יוצאות גרמניה השוקעים בחוגי הישיבות ומתנכרים למסורת אבותם אמר: „רק מי שנאבק נגד הגל הגואה של ההתנכרות לתורה-עם-דרך-ארץ ראוי ליחס של כבוד“. האחרים הם „בורחים מן הדגל“, אמר, ובחרים בדרך הקלה של הצטרפות אל הרוב. אבל דברי המקרא, „אתם המעט“, אמורים לא רק לגבי עם ישראל כולו, אלא יש להם משמעות מוגברת לגבי הדרך שהיא היחידה ששומה עלינו היום ללכת בה, „ולה' הישועה“, הוסיף.

מעציב היה בשבילו, איש פרנקפורט מובהק, שבעוד שבעולמן של ישיבות שוב אין מקום למשנתו ולשיטתו של רש"ר הירש, הרי חוגים הקרובים ל„מזרחי“ מבליטים לפעמים דוקא את קירבתם וזיקתם למורשתו החינוכית והספרותית של הירש. מאידך, עם שהסתייג מכריכת שמו של רש"ר הירש בצוותא של „מין בשאינו מינו“, ודאי שהיה מגתך על התופעה הגרוטסקית שאנשים שמזמן „ברחו מדגלו“ של רש"ר הירש מקנאים פתאום לכבודו של הרב כשנמצא

סוף-סוף מוסד לחינוך-גבוה אחד ויחיד בארץ ובעולם המוכן לעשות למען לימוד משנתו של רש"ר הירש והפצתה בנוער האקדמאי בדרכי ההוראה והמחקר. אותם אנשים סבורים, כנראה, שאילו רש"ר הירש חי עמנו היום; היה מונע מבנינו לרכוש לעצמם השכלה אקדמאית, באשר לא-קיימת אוניברסיטה שהיה יכול להסכים לכל עקרונותיה ומעשיה בלב שלם. לא כן היתה דעתו של מוהר"ר יוסף ברויער. לפני שנים לא-רבות נשאל ע"י אחד ממעריציו במדינת ישראל, על איזו דרך היה רש"ר הירש ממליץ לגבי בעיית הלימודים באוניברסיטאות שבארץ, שבכולן מופעל עקרון „החופש האקדמאי“ וקיים בהן שוויון בין הוראת ה„אמת“ והוראת ה„כפירה“, כדבריו של השואל.

והרי התשובה: „חושבני שאוכל לומר את הדברים הבאים. ודאי שרש"ר הירש לא היה מכריז על איסור לעלות לארץ-ישראל, ומה גם שהעליה היא הצלה לרבים, ואף-על-פי שהמדינה הזאת אינה מדינה „יהודית“. אכן, בודאי היה דורש מאבק למען תורתנו הקדושה, אבל אותו אפשר לנהל רק אם יגדל דור צעיר המגשים את עקרון תורה-עם-דרך-ארץ בכל השטחים. אלה הדוחים את העקרון הזה מוותרים על המאבק להטביע על המדינה הזאת את הצביון היהודי, ובכך הם מתייאשים מכל תקווה שתהיה למדינה זאת אחרית טובה, והם רק מצטרפים אלי בתפילה שזכות לימוד תורה"ק תעמוד למדינה ותאפשר לה להחזיק מעמד עד שיבוא משיח צדקנו ויקבל אותה לידי. אמנם נכון שכל זמן שלא תהיינה בארץ ישראל... אוניברסיטאות יהודיות הנקיות מכל פגם, הרי שהלימודים במוסדות חינוך אלה כרוכים בסכנות מוגברות... אבל לוותר עליהם מטעם זה, כל עוד לא קיימות אפשרויות אחרות, זאת רש"ר הירש ודאי לא היה דורש. אכן היה דורש שבכל מקום בארץ יוקמו ארגונים, בדומה לארגון האקדמאים היהודים בגרמניה, שמתפקידם לחזק ולאמץ את הנוער המתבגר המצוי במסלול לימודים שכזה, שלא קל ללכת בו. הלימודים במוסדות-חינוך אלה, כשאין קיימים אחרים, אין בהם משום הכרה בעקרונותיהם; ואילו מורים המלמדים בהם — שאני“.

עד כאן לשון התשובה. „אף רגע אחד“, אמר, „אינני מפקפק במה שאמר לי אבי זצ"ל סמוך לפטירתו: שההליכה בדרך שהורה רש"ר הירש תקרב את הגאולה. מצער אותי רק שלא זכיתי ולא אזכה לראות בהתגשמות שאיפותי“.

הנאמנות ללא-סייג לתעד"א הנחתה את הרב ברויער זצ"ל גם ביחסו אל אגודת-ישראל. מלכתחילה חש בלבו סלידה עמוקה בפני עסקנות פוליטית הנוקת לא-פעם לצעדים ולדרכים שאינם עולים בקנה אחד עם חסידות של אמת, ששכרם מפוקפק והפסדם בביטול-תורה ודאי. מכל מקום שמר אמונים למחנה שאביו הרב זצ"ל היה בין מקימיו, אבל מעולם לא היה בין פעיליו. בעשרים השנים האחרונות הבחין בשינוי מדיניותה המסורתית של אגודת-ישראל כלפי היהדות „נוסח אשכנז“ הדוגלת בתעד"א. הוא קבל על ראשי הישיבות קובעי המדיניות של אגו"י שהכריזו „מלחמה“ על תעד"א ומקפידים על הפרדה גמורה בין נוער הישיבות לבין אותו נוער שלאחר

לימודיו בישיבה פנה ללמוד אומנות או מדע. „אין לגדולים של היום הזכות לפסול בפסק-דינם את שיטת תעד"א, דבר שמעולם לא עלה על דעתם של הגדולים המייסדים בקאטוביץ". „אגודת-ישראל לא היתה קמה מעולם אלמלא לא התייחסו גדולי המזרח אל גדולי המערב בדרך-ארץ, וכן להיפך". בתשרי תשכ"ה פירסמתי ב„המעין" מאמר בשם „אגודת ישראל וה'אורתודוקסיה המערבית'", שבו הסברתי מדוע שוב אין מקום באגודת-ישראל לנאמני תעד"א, לאחר שאגודת-ישראל נטשה את הפשרה-של-קאטוביץ בין המזרח והמערב. דודי זצ"ל כתב לי אז כמה מכתבים שבהם הביע הסכמה נלהבת לדברים שכתבתי, ודרש ממני לשלוח אותם לר' יצחק מאיר לוינ ז"ל בצירוף הערה שהדברים משקפים בדיוק את סיבת עמידתו מנגד וסירובו להענות להזמנה להשתתף בכנסיה הגדולה.

נאמן לדרכו של רש"ר הירש, לא יצא מעולם בפומבי נגד רבנים וראשי ישיבות שתקפו את שיטת תעד"א או שפעלו בענייני החינוך החרדי כאילו אין בו תפיסה כשרה מלבד זו המקובלת עליהם. אף במקרים שנראו לו כחמורים כבש את זעמו ורק למקורביו ולשואלי עצתו והדרכתו גילה את האמת שבלבו. מקרה כזה היה פסק-הדין של „מועצת גדולי התורה" בעניין המכללה שבהנהלת הרב י. קופרמן. הרב ברויער זצ"ל הזדעזע עד עמקי נפשו לשמע האיסור שהוכרז על המכללה. אז הבין שרבני אגודת-ישראל מנהלים מלחמה טוטאלית נגד חינוך של תעד"א ודבר זה קבע את יחסו לאגו"י. במרירות צורבת הזכיר לשומעיו ולקוראיו שמבחינה היסטורית אין ספק שהקמת רשת החינוך של „בית יעקב" היה בה משום הכרה בהצלחת שיטת תעד"א (ראה גם דבריו של הרב משה אויערבך זצ"ל על המכללה לבנות, המעין, ניסן תשכ"ד), ואילו דור ההמשך לא זכר חסדו ואמונתו של דור המייסדים.

מן העניין למסור כאן דברים אופייניים שכתב הרב ראש-הישיבה בהקשר זה של חינוך בנות: „בציוני לידות בני ובנותי שבסידור התפילה של זוגתי ע"ה רשמתי גם אצל הבנות 'זכני ה' לגדלה לתורה, לחופה ולמע"ט'. זאת לאחר ששמעתי מפי אבי זצ"ל שסבו זצ"ל [ר' שמעון וינר] טעה ברישום לידת בתו, סבתי ע"ה, ולא רשם 'לחופה' וכו', אלא 'לתורה' וכו', ודוקא היא זכתה להינשא לבן-תורה מצויין. מעולם לא הבנתי את המנהג להשמיט את 'לתורה' מנישוח מי-שברך לגבי בנות. אולם אין אני רואה רשות לעצמי לשנות מן המקובל".

עמדתו בשאלת ארץ-ישראל ומדינת ישראל הושפעה גם היא במידה מסויימת מהיותו חדור הכרה שהגשמת תורה-עם-דרך-ארץ תקרב את הגאולה ואי-הגשמתה ח"ו תעכב אותה. ניהול מדינה יהודית על-פי התורה והשלטת התורה על כל חיי המדינה — כיצד אפשר להפוך סיסמה זאת למציאות ללא תנופה רבה של התמודדות בני התורה עם בעיותיה של מדינה מודרנית מפאת ההלכה? אין כארץ-ישראל מקום להגשמת תעד"א ולא תיתכן מדינת-ישראל יהודית ללא הגשמת תעד"א. אחרי נעילת הכנסיה הגדולה

במאריינבאד (תרצ"ז), שלא השתתף בה, נסע לפגוש את אבי זצ"ל ולשדלו שיתרחק מן הפעילות המדינית והמפלגתית באגו"י ויקדיש את חייו בארץ-ישראל לעיבוד החושן-משפט שישמש כחוק האזרחי והפלילי במדינה היהודית שתקום.

כינון המדינה על יסודות התורה יבטיח קיום למדינה ותקרב את גאולת העם, ואילו סירובם של בני הישיבות וראשיהם לתת יד למשימה קדושה זו מפקירה את המדינה לידיהם של אלה שלבם מתנכר לאביהם שבשמים. כך החריפה הסתגרותם של חוגי הישיבות מפני בעיות החיים של ארץ-ישראל את מה שהרב ברויער זצ"ל ראה בלאו הכי כשאלה גדולה: „בהלכות מלכים, בפרק שלפני האחרון, מסביר הרמב"ם במה יוכר המשיח שישלח לנו השי"ת. כלום יחולל נסים ונפלאות? יחזיר את כלל ישראל לתורה ע"י גדולתו וגאונתו? עדיין אין זה משיח כלל ועיקר! ואם יעלה בידו לכבוש את ארץ-ישראל מידי זרים ולקבץ את גדחי ישראל בארץ-ישראל, גם אז עדיין איננו משיח! רק אם יצליח לבנות בארץ-ישראל, תוך שלום והשקט, את בית המקדש, אזי הוכח שהוא משיח. ובכך אין מי שחולק על הרמב"ם."

„ישוב ארץ-ישראל פירושו לכבוש את אדמת ארץ-ישראל לתורה. שתי נחלות לקב"ה, ארץ-ישראל ועם ישראל. ארץ-ישראל היא נחלת ה', ראשית נחלתו, שמכל ארצות תבל עתידה היא להיות הראשונה שתפול בחלקו של הקב"ה, ואילו לפי שעה — כדברי ירמיה — ונחלתי שמתם לתועבה. הנחלה האחרת היא עם ישראל — כי לא יטוש ה' עמו ונחלתו לא יעזוב. ה' לא יעזוב את עם ישראל, ועם ישראל יבשיל לקראת הגאולה ברצות ה'. אבל לפי שעה — הרי ארץ הקודש ועיר הקודש, שהשכינה לא זזה ממנה אפילו בטומאתה, מלאות טומאה ותועבה! במצב זה הרי אין הארץ רוצה ביושביה! ותקיא הארץ את יושביה' — כך כתוב כמה פעמים. ובמצב זה מדברים ותובעים שלא לוותר על, אף שעל' מאדמת ארץ-ישראל? כלום נכבשה הארץ על מנת לשעבדה לתורה? הלא הארץ מקיאה את יושביה! וגם הרמב"ן המדבר על מצות כיבוש ארץ-ישראל אינו מתכוון אלא לכבוש את ארץ-ישראל שתהא נחלת ה', ואין בזה מחלוקת בינו לבין הרמב"ם."

בדברים כאלה שפך הרב ברויער זצ"ל את שיחו על ארץ-ישראל ומדינת ישראל, שמעולם לא ביקר בה. בהעדר תנופת יצירה בעולמן של ישיבות להקמת עולו של משפט התורה על בנין מדינת ישראל, לא ראה לעצמו שיור אלא לקוות ולייחל לביאת המשיח במהרה בימינו. בבנין הארץ והמדינה שלא על פי התורה לא ראה סכנה רוחנית בלבד, אלא סכנה גופנית ממשית לעם ישראל בארצו שלא תקיא אותו הארץ ח"ו. בנסיבות טרום-משיחיות כאלה, לדעתו, ראה עדיין תפקיד חשוב לעם ישראל שבגולה.

איי-אפשר היה לשהות במחיצתו של ראש-הישיבה זצ"ל אפילו שעה קלה כלי לשמוע מפיו דברי-תורה.

לאחד שבירך אותו בברכת מזל-טוב, אמר: מה פירוש מזל-טוב? הלא אין מזל לישראל! אלא הכוונה היא לחוקי הטבע הקבועים, על שם המזלות, דהיינו הכוכבים הנעים במסילותיהם בחוקיות קבועה. תפקידו של אדם מישראל לקיים את מצוות ה' בכל מצב שבו ימצא, גם כאשר חוקי הטבע והנסיבות מקשים עליה. לכן אנו מאחלים לאדם מישראל מזל-טוב, הווה אומר, סביבה טבעית נוחה לקיום המצוות, סביבה שבה קיום המצוות יוכל להיעשות ללא מאבק קשה בתנאי הסביבה, סביבה „טובה“ המסייעת לקיום המצוות.

לאחד שבירך אותו בהגיעו לגיל מופלג אמר: על ירושלים שלעתיד לבוא אומר הנביא „לא יהיה משם עוד עול ימים וזקן אשר לא ימלא את ימיו“ (ישעיה סה). משמע שיש אדם שהוא אמנם „זקן“, אבל באמת מתהלך כ„עול-ימים“, כחינוק שעדיין לא הגיע לחיי רוח מלאים, לפני הי"ת. כידוע, הי"ת סופר את שנות חייו של אדם לפי ספירה אחרת מאשר סתם מספר שנים. במובן זה חושבני שיש להבין את הברכה בפ' משפטים: „את מספר ימך אמלא“ — אברכך בכך שימך יהיו מלאי תוכן, לפני הי"ת, כשם שהם מרובים במספר.

בפעם האחרונה שנפרדתי ממנו, במוצאי שק"פ בא תש"ם, עשה דבר שמעולם לא נהג לעשות: הוא דיבר על עצמו. לאחר שביאר כמה וכמה פסוקי חג"ך, ביניהם בעיקר פסוקים שהדיהם מצויים בנוסח התפילה, הפסיק לרגע ואמר: בן תשעים לשוח, אמרו חז"ל, ואני גורס בן תשעים לשוח, מלשון ויצא יצחק לשוח בשדה, לשון תפילה; כלומר, בן תשעים כמוני יעסוק בתפילה — ודוסיף: — ובסודותיה.

סוד ה' ליראיו.

„א"ר שמעון חסידא, כל תענית שאין בו ממושעי ישראל אינו תענית“ (כריתות ו') — אין טעם בתענית אם אין בכוחה לעורר לתשובה את אלה שפרשו מדרך התורה, אם קריאת התענית „דרשו את ה' בהמצאו“ שוב לא תישמע, ואם לא תימצא אוזן כרויה לאזהרת „יעזוב רשע דרכו“.

(מדברי מוהר"ר יוסף ברויער זצ"ל)

ד"ר אברהם ס. אברהם

חציצה בשיניים

קיים מצבים הקשורים לבעיות בשיניים ובטפולם, בהם מתעוררים שאלות לגבי חציצה בזמן טבילה, ומטרתנו כאן לדון בבעיות אלה לפי המקורות שמצאנו. כמוכן אין כוונתנו לפסוק הלכה למעשה.

איתא בגמ'¹: א"ר יצחק דבר תורה רובו ומקפיד עליו חוצץ, רובו ואינו מקפיד עליו אינו חוצץ, וגזרו על רובו שאינו מקפיד משום רובו המקפיד וגזרו על מיעוטו המקפיד משום רובו המקפיד, ע"כ. אולם כשהוא מיעוטו וגם אינו מקפיד אינו חוצץ אפילו מדרבנן, וכתב על זה רש"י² משום דנעשה כגופיה ובטיל לגביה, וכן נפסק להלכה³. וכתבו שם הרמ"א והט"ז⁴ דכשהוא מיעוט וגם אינו מקפיד אינו חוצץ אפילו מדרבנן, זהו דוקא דיעבד אבל לכתחלה לא תטבול אפילו בכה"ג גזירה אטו דברים החוצצין. אולם כתבו החכמת אדם⁵ והערוך השולחן⁶ דבמקום צורך ואי אפשר, מותר לכתחלה דזהו כדיעבד.

ובנוגע לחציצה בבית הסתרים, דעת החוס'⁷ דבעינן ראוי לביאת מים מן התורה, וכן פוסק האבני נזר⁸. אולם דעת הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א⁹ שהוא מדרבנן. וכן מביא המל"מ¹⁰. וכן פוסקים רע"א¹¹, החת"ס¹² והחזו"א¹³. וראה גם בשו"ת חלקת יואב¹⁴.

פתימת שיניים

פתימה קבועה. החכמת אדם¹⁵ מחמיר בסתימת שן קבוע מטעם מקפיד

- 1 גדה סו ע"ב.
- 2 עירובין ד ע"ב ד"ה ושאינו, ושבת נו ע"א ד"ה הא.
- 3 יו"ד סימן קצח סעי' א.
- 4 שם ס"ק ד.
- 5 כלל קיט סעי' ג.
- 6 יו"ד שם סעי' ט.
- 7 קדושין כה ע"א ד"ה כל, וראה גם בסוכה ו ע"ב ד"ה דבר, מנחות יח ע"ב ד"ה ואמר וגדה סו ע"ב ד"ה כל.
- 8 יו"ד סימן רס.
- 9 קדושין שם.
- 10 הלי מקואות פ"א ה"ח.
- 11 פסקים סימן ס.
- 12 שו"ת יו"ד סימן קצב.
- 13 יו"ד סימן צה ס"ק ג.
- 14 יו"ד סימן ל.
- 15 סימן קיט סעי' יח ובינת אדם ס"ק יב.

מכיון שהיא לרפואה ורצונה להסיר רק שאינה יכולה להסירה, ולכן חוצץ. וכן כותב בעל הערוך לנר¹⁶ שלכתחלה יש להחמיר.

אולם המהרש"ם¹⁷ מתיר מטעם שאי אפשר להוציאה ולשלפה מתוך השן ולכן לכ"ע אינה חוצצת אף שהיא לרפואה. ועל אף שבשו"ת הרי בשמים¹⁸ כתב להחמיר דהוי חציצה, חזר בו אחרי כן והתיר אפילו לכתחלה¹⁹, מכיון שהיא נעשית באופן שלא תנטל משם לעולם. וכ"כ הג"ר אברהם תאומים ז"ל בשו"ת חסד לאברהם²⁰ שמכיון שסתמו להיות קיים, פשיטא דאין מקום לחומרא בזה כיון דאינו מקפיד להסירו לעולם; והוא מצרף דעת הריטב"א והרשב"א דהא דבעינן ראוי לביאת מים בבית הסתרים לא הוי רק מד"ס והו"ל ספק דרבנן לקולא. ואף דשיטת התוס' דמה"ת בעינן ראוי לביאת מים, הו"ל ספק פלוגתא אי הוי מה"ת או מד"ס וא"כ בזה שהדבר ספק אי חייץ, הו"ל ספק ספיקא בדאורייתא; דשמא מה"ת לא בעינן ראוי לביאת מים, ואם ת"ל דבעינן ראוי לביאת מים שמא לא הוי חציצה, ואף דמד"ס פשיטא דבעינן ראוי לביאת מים, הוי ספק דרבנן ולקולא כמ"ש הפוסקים²¹ דכל דהוי ס"ס בדאורייתא וספק אחד בדרבנן אזלינן לקולא. וראה בשו"ת שבות יעקב²² שגם כתב דבמיעוט המקפיד אמרינן ספק דרבנן לקולא, וכן כתב הש"ך²³.

וכן פוסקים הלבושי מרדכי²⁴, הבית יצחק²⁵ האבני נזר²⁶, הצמח צדק²⁷, האמרי יושר²⁸, הדרכי תשובה²⁹, הטהרת ישראל³⁰, הדעת תורה³¹, הבן איש חי³², המצודת דוד³³, השבט הלוי³⁴, המנחת יצחק³⁵ והשערים מצויינים בהלכה³⁶.

16 שו"ת בנין ציון החדשות סימן נז.

17 ח"א סימן עט.

18 מהד"ק סימן קכג.

19 מהד"ת סימן קכח.

20 יו"ד סימן מז.

21 בתשובה צו"יין סימן קז וכנראה צ"ל סימן קי.

22 ח"א סימן סט.

23 יו"ד סימן קצח ס"ק יג. וראה גם בספר דברי שאול שם סעי' כד.

24 יו"ד סימן קכח.

25 יו"ד ח"ב סימן יט.

26 יו"ד סימן רנח.

27 יו"ד סימן קסו.

28 ח"ב סימן קצג. 29 סימן קצח ס"ק עו.

30 שם סעי' צ. 31 שם ס"ק כד.

32 שנה ב' ס' שמיני ס"ק ס ובשו"ת רב פעלים ח"ד יו"ד סימן יג.

33 על הקיצור שו"ע סימן קסא ס"ק יא. 34 יו"ד סימן צח.

35 ח"ו סימן פו. 36 סימן קסא ס"ק יג.

וראה בשו"ת אגרות משה³⁷ שכותב שזה פשוט היתר בכל העולם ואין חוששין לזה אף חסידים ואנשי מעשה, ובאמת אם נחוש לזה לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה, כי בזה"ו כמעט שאין במציאות אשה שאין לה סתימה באיזה שן. ועל מה שפסק החכ"א הוא מתרץ, שבסתימות שבזמנינו גם החכ"א היה יודה לזה בלא ספק והוא איירי באופן שהוא רק שלא יכנס הרוח ולא יכאב השן, אבל אינה טובה ללעוס בה דיותר נח לה ללעוס בשן גקוב מסתום בשעוה ועופרת שהזכיר, לכן אף שבשביל הכאב מניח שם הוי מקפיד; אבל בסתימה שבזמנינו גם הוא יודה שאינו חוצץ, וכמו שנתפשט היתר בכל העולם ואין מפקפקין כלל וזה ברור, עכ"ל.

סתימה זמנית. קיימת מחלוקת הפוסקים אם סתימה זמנית לכמה ימים או שבועות עד החלפתה לסתימה קבועה, חוצצת או לא. הטהרת ישראל³⁸ כותב בפשיטות שחוצצת, וכן פוסק המצודת דוד³⁹. וכותב הג"ר מאיר אריק ז"ל בשו"ת אמרי יושר⁴⁰ שאע"פ שמדובר כאן על בית הסתרים והוי תרי דרבנן, ובנוסף לזה הלא החומר הסותם מחובר ונעשה כשן ממש שאוכלת עמה, מכל מקום בזמן מיעוט כזה (של שבועיים) אין לחפש קילות; וכ"כ בשו"ת לבושי מרדכי⁴¹ כשנשאל על משך זמן של ב' וג' ימים. וראה בשו"ת חלקת יואב⁴² שדן בהגדרה של קבוע או זמנית.

אולם השואל ומשיב⁴³ כותב להתיר כי מצד דבעינן ראוי לביאת מים ליכא חשש כאן דהא השן סתום תמיד וא"כ מה דנפחת מצד הכאב וסתמו נשאר על תכונתו הראשונה ולא שייך כאן ראוי לביאת מים; והוא מצרף לזה גם שיטת הריטב"א שבבית הסתרים לא בעינן ראוי לביאת מים רק מדרבנן. והוא ממשיך, שכל שעושה לרפואה לא שייך לומר דמקפדת, ואף דרובא דעלמא מקפידות מ"מ לא אמרינן בטלה דעתה אלא דוקא כשהיא לא עושה את זה מטעמי רפואה. אולם כשהיא עושה את זה לרפואה אין לומר כן כי הלא גם כל העולם אם היו צריכים ח"ו לזה היו עושין כן⁴⁴. אולם הסדרי טהרה⁴⁵ מפקפק בסברא זו דא"כ גם גבי רטיה שעל המכה ובאגד שעל המכה והבשר נימא הכי דכל בני אדם שיש להם כן אינם מקפידים כיון שמתרפאים בכך. והסדרי טהרה עצמו נוטה להתיר במסקנתו שם (כשמדובר על השערות) אם לא מדובר ברוב הגוף. ואולי יש לחלק כי סוף סוף הרטיה או האגד עומדים

37 יו"ד ח"א סימן צו ענף ו.

38 סימן קצח סעי' צ.

39 סימן קסא ס"ק יא.

40 ח"ב סימן קיב.

41 ח"ד סימן גז.

42 יו"ד סימן ל.

43 מהד"ת ח"ג סימן קח.

44 וראה גם שם מהד"ק ח"ג סימן כז. וראה גם ברמ"א יו"ד סימן קצח סעי' ו.

45 סימן קצח סוס"ק יט.

לזמן מה בלבד, כאשר כל מטרת הסתימה בשן היא שתשאר כך (בסתימה זמנית או בסתימה קבועה שבאה אחרי זה) לעולם וממילא בטלה לגופה, ועוד דהוה בית הסתרים.

והדרכי תשובה⁴⁶ כותב בשם השו"ת אלף המגן⁴⁷ שמתיר לאשה לטבול עם סתימה זמנית וכן פוסק החלקת יעקב⁴⁸. וכותב ההר צבי⁴⁹ שמכיון שהוחלט שהשן תהא מכוסה תמיד אע"פ שמחליפין את חומר הסותם, אין בזה חשש חציצה דסוף כל סוף תשאר מכוסה. והוא מסתמך על שו"ת המהרש"ם⁵⁰ שכותב שאין לחלק במה שדעתה להחליף דמטעם זה גופה מוכח שאינה מקפדת. וראה גם בשו"ת דברי מלכיאל להגאון מלאמזא ז"ל⁵¹ שכותב בנוגע לרטייה או חבישה שאם מדובר על מכה שלא תתרפא והרטייה או חבישה ישארו לעולם, אעפ"י שמחליפין מזמן לזמן אינו חוצץ. והאגרות משה⁵² מתיר גם לבעלי גפש מאותה סיבה שכיון שגם אחר הזמן כשתסירנה לא תניח הנקב שבשן מגולה אלא תחליף אותו על סתימה קבועה, א"כ אינה מקפדת שיהיה הנקב מגולה ולכן אף שעל סתימה זו מקפדת להסירה, לא חשיב מקפיד כיון שתחזור ותסתמהו. וכן פוסק המנחת יצחק⁵³.

ושמעתי מהגרש"ז אויערבאך שליט"א שהוא מתיר לאשה (בהסתמך על השו"ת חלקת יואב המובא לעיל) לטבול עם סתימה זמנית רק אם הסתימה תשאר במשך שבוע ימים, ובתנאי שאין הסתימה בולטת מהשן. אולם אם הסתימה בולטת, או אינה בטילה א"כ תחליט האשה שהיא לא תלך לרופא שיניים עד אחרי שלושים יום מזמן טבילתה⁵⁴. וברור שאם תוך זמן זה מרגישה שבכל זאת היא צריכה לגשת אליו, יכולה לשנות החלטתה.

שיניים תותבות

שן תותבת שצריך אומן להוציאה או שיש צער בהוצאתה, אינה חוצצת וכן מובא בדרכי תשובה⁵⁴. וכן פוסקים השו"ת מהר"י אסאד⁵⁵, הטהרת

46 סימן קצח ס"ק עה.

47 ח"ב סימן כו.

48 ח"א סימן קלו וח"ב סימן קעג.

49 יו"ד סימן קסט.

50 ח"א סימן ז.

51 ח"ה סימן קת.

52 יו"ד ח"א סימן צו.

53 ח"ה סימן קיא.

54 ראה בב"י או"ח סימן שיז ובשו"ת אבני נזר יו"ד סימן רנג.

54 סימן קצח ס"ק עה.

55 יו"ד סימן רכט.

ישראל⁵⁶, העקרי הד"ט⁵⁷, הבנין ציון⁵⁸, החכמת אדם⁵⁹, השו"ת מהרש"ם⁶⁰,
השו"ת אבני גזר⁶¹ זהשו"ת רב פעלים⁶².

אולם הג"ר יצחק יהודה שמעלקיש ז"ל בשו"ת בית יצחק⁶³ מחמיר שבכה"ג חוצצת, וטעמו דכיון דיכולים לעשות שיניים אשר יכולין ליטלן בכל פעם שתלך לבית הטבילה הוה כלכתחלה, והרמ"א כתב (יו"ד סימן קצח סע' א) ולכתחלה לא תטבול אפילו בדברים שאינן חוצצין גזרה אטו דברים החוצצין. ונהי דהיכא דאיכא צער או כאב כדיעבד דמי, מ"מ כיון שיש פוסקים מחמירים ויש חשש חציצה, על כן בתכרח להושיב שיניים שיכולה לטלן בשעת טבילה עכ"ל. והאבני גזר⁶⁴ מחמיר כשרוב השיניים הן תותבות דרובו החוצץ הוי מדאורייתא ובית הסתרים גדון בפני עצמו וגם כל מקום הסתרים גדון בפ"ע. אולם חולק עליו השו"ת אמרי יושר⁶⁵ דבית הסתרים לכו"ע אינו גדון בפ"ע רק מצטרף לרוב הגוף וכמ"ש בתשובת זכרון יוסף הובא בסדרי טהרה סימן קצט. וכותב שם דאין להחמיר בזה לבטל ח"ו בנות ישראל מפו"ר ובפרט בזמנינו רוב הגשים יש להן שיניים תותבות, וגם נראה כיון דכל הפה הוי בית הסתרים הוי מיעוט אף לגבי הפה, עכ"ל.

שיניים תותבות שאפשר להוציאן ולהחזירן בלי אומן ובלי כאב בודאי חוצצות, וכן פוסקים השואל ומשיב⁶⁶, המהר"י אסאד⁶⁷, המהרש"ם⁶⁸ והשבט הלוי⁶⁹. וצ"ע דמ"ש מעין של זכוכית שהאחרונים מקילים מכיון שהיא מתביישת להוציאה בפומבי⁷⁰, וכן מצאתי אח"כ בהבאר יצחק (מובא להלן). וכותב הטהרת ישראל⁷¹ שבפרט כפי הנהוג בזה"ז שהן מוציאות אותן בכל עת

56 סימן קצח סע' פז.

57 סימן כב אות ז.

58 החדשות סימן גז.

59 בבינת אדם ס"ק יב.

60 ח"א סימן עח.

61 יו"ד סימן רנט.

62 ת"ד יו"ד סימן יג.

63 יו"ד ח"ב סימן יט.

64 שם.

65 ת"ב סימן קצג.

66 מהד"ק ח"ג סימן כז.

67 יו"ד סימן רכט.

68 ח"א סימן עח.

69 ח"ג סימן קכח.

70 שו"ת מהר"י אסאד סימן רכט ; שו"ת זכר שמחה סימן קיח ; שו"ת הר צבי יו"ד סימן

קסא ; שו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סימן קד.

71 סימן קצח סע' פז.

לנקותן, גראה שגם דיעבד צריכה טבילה שנית... והמיקל לאחרים אף בזה"ז בשכבר טבילה עם השיניים דאינו צריכה טבילה שנית, אין לערער עליו, עכ"ל. וכותב שם הבאר יצחק⁷² משום דיוכל לומר דבאמת אינה מקפדת שלא יהא על גופה באותו זמן דאם היה מציאות לתקנו ולנקותו בעודו מחובר לגוף בודאי לא היתה מסירן... וגם יש סברא דנוי הוא לה בשיניים ובלא זה בושה מאחרים, על כן ג"ל דאין לערער על המיקל, עכ"ל. וכותב המנחת יצחק⁷³ שגם לשיטת המהרש"ם אין לברך אלא בלשון בריך רחמנא, דהרי המהרש"ם כתב⁷⁴ שרק אם אינו דבוק בבשר שסביב השיניים בחוזק והוא רפוי עד שראוי לביאת מים בתוכו, אבל הוא כמעט מהנמנע להבחין ואין להקל, עכ"ל. וכותב על זה המנחת יצחק שאמנם אין להקל שלא להצריך טבילה אחרת, אבל בנוגע לברכה שוב יש לחוש לאיך גיסא דדלמא הוי רפוי קצת, דכנודע למאן שיש לו שיניים תותבות, דהרבה מאכל ומשקה נכנסים בינם לבין הבשר שסביבם. וראה גם בהתחלת הקדמתו (שם) ובשו"ת ציץ אליעזר⁷⁵.

שן המדולדלת

שן המדולדלת אינה חוצצת ואפילו אם האשה בדעתה ללכת בקרוב לרופא שיניים שיוציא לה את השן. כך פוסק הגאון מטשעבין ז"ל בשו"ת דובב מישרים⁷⁶, וסברתו בהסתמך על הריטב"א הנ"ל דבית הסתרים צריך שיהא ראוי לביאת מים רק מדרבנן, וכאן דהוי מיעוט המקפיד בבית הסתרים הרי תרי דרבנן, ולכן יש להקל. וכן לפי הנודע ביהודה⁷⁷ דבבלוע לא בעינן אפילו ראוי לביאת מים ואינו חוצץ שם כלל, א"כ ה"נ כיון שמחובר לגופה הוי כבלוע ואינו חוצץ. וכן מתיר האבני נזר⁷⁸; ועל אף שהוא אינו פוסק כהריטב"א ודעתו להחמיר כשיטת התוס' הנ"ל, בכל זאת בנידון דידן מיקל כיון שאינו אלא שן אחד ולא חמיר בית הסתרים ממקום גלוי דבמיעוטא רק דרבנן, ואפילו שמתנדנדת גופה היא ודומה לצפורן שפירשה רובה שאינו חוצץ⁷⁹.

כוונת המאמר לעורר תשומת לב לבעיה זו. בשעת מעשה מן הראוי לפנות למורה הנוראה.

72 ס"ק רסב.

73 ח"ה סימן כא.

74 ח"א סימן עח.

75 ח"ב סו"ס סו.

76 ח"א סימן פד.

77 מהר"ק יו"ד סימן סד.

78 יו"ד סימן רס.

79 וכן פוסק מרן המחבר בסימן קצח סע' כא, אולם ראה שם בש"ך ס"ק כו, וראה גם בערוה"ש שם ס"ק נא.

הרב קלמן כהנא

זמירה בשאר אילנות בשביעית

(מ כ ת ב)

דעת רש"י הר"ש והרמב"ם

אקדים דברים הרשומים אצלי מזמן:

שנינו בריש מועד קטן: משקין בית השלחין במועד ובשביעית. הגמרא קובעת (שם ב' ע"ב) שהשקאה הגה לדעת רבה תולדה של חורש, שהיא מרפה את הקרקע כשם שחרישה מרפה אותה, ולדעת רב יוסף היא תולדה של זורע, שהיא מצמיחה פרי כמו הזורע. בהמשך מביעה הגמרא תמיהא: ניתא שבחול המועד שמלאכה אסורה בו משום טירחא התירו השקאה, במקום פסידא שרו רבנן, אבל שביעית היאך התירו השקאה האסורה משום חרישה או משום זריעה. על כך משיב אביי שמשנתנו בשביעית בזמן הזה ואליבא דרבי האומר ששביעית בזמן הזה דרבנן. ורבנן שאסרו שביעית בזמן הזה התירו מילתא דפסידא. רבא אמר אפילו תימא רבנן, פירוש אפילו לרבנן שתולקים על רבי ואומרים ששביעית בזמן הזה מן התורה, לא אסרה תורה אלא ארבע מלאכות המפורשות בריש פרשת בהר והם זריעה וזמירה קצירה ובצירה, ושאר מלאכות הנן אסורות מדרבנן. ולפי זה מותרת השקאה שהיא מדרבנן במקום פסידא.

בהמשך לדבריו של רבא האומר שרק על ארבע מלאכות מחייב רחמנא בשביעית, מקשה הגמרא מברייתות המרבות גם מלאכות אחרות וביניהן: מנין שאין מקרסמין... ת"ל שדך לא כרמך לא לא כל מלאכה שבשדך ולא כל מלאכה שבכרמך. ומתרצת הגמרא: מדרבנן (כלומר מלאכות אלו שנשנו בברייתות אינן אסורות אלא מדרבנן) וקרא (הכתוב המובא לראיה) אסמכתא בעלמא. והנה בפירוש המיוחס לרש"י נאמר שם: מקרסמין — היינו זימור אלא שקירסום שייך באילנות ע"כ. ומאחר דקרסום אינו אלא מדרבנן לפי מסקנת הגמרא, הרי דזימור דשאר אילנות אינו אלא מדרבנן.

וכן משמע מפירושו של הר"ש. בשביעית (פ"ב מ"ג) שנינו: מקרסמין מזרדין מפסלין עד ראש השנה. ופי' הר"ש (שם): מקרסמין — היינו זימור, אלא שלשון קירסום באילן וזימור בכרם. ע"כ. ובסוף מ"ב אמר שם הר"ש: וכל הנך מלאכות דשרינן הכא עד ראש השנה, אע"פ שיש בהן שאינן לצורך ששית, לא גזרו בתוספת (כלומר בערב ראש השנה) משום דאפילו בשביעית עצמה לא אסירן מדאורייתא. ע"כ. הרי שקירסום שהוא בשאר אילנות, שהותר עד ר"ה, אינו אסור מן התורה אלא מדרבנן א.

(א) ע"י אגלי טל זורע ס"ק ה, וחזו"א כ"א ט"ו.

בקשר לדעת הרמב"ם בענין נתחלקו הדיעות. אומר הרמב"ם בריש הל' שמיטה ויובל: אינו לוקה מן התורה אלא על הזריעה ועל הזמירה ועל הקצירה או על הבצירה ואחד הכרם ואחד שאר אילנות. לדעת התו"ט (שביעית פ"ד מ"ד) אגלי טל (זורע ס"ק ד') והחזו"א (שביעית י"ט י"ד) לפני חזרתו אחד הכרם ואחד שאר אילנות (פ"א ה"ב בה' שו"י) מתייחס אזמירה, וזימור דשאר אילנות הנו אף הוא מן התורה. לעומת זאת דעת החזו"א הסופית (כ"א ט"ו, וכ"ו א') היא דאין זמירה מן התורה אלא בכרם, ובשאר אילנות הנה מדרבנן גם לדעת הרמב"ם. ומה שאמר „אחד כרם ואחד שאר אילנות" אינו מתייחס אלא לשאר עבודות. ומקור הדברים הוא במכילתא דרשב"י המובאת בספר המצות מ"ע קל"ד שמקיש שאר אילנות לכרם. אך לדעת החזו"א אין היקש זה בקשר לזמירה רק לשאר מלאכות. ואפשר להביא הוכחה לכך מדברי הדרשה כפי שמובאת בספר החינוך (מצוה ס"ט ובדפוסים אחרים: פ"ד) שהלא תעשה המובא שם הוא ואת ענבי גזיריך לא תבצור — ולא: כרמך לא תזמור. — ואכן במדרש הגדול ג"כ מובא ל"ת זה דלא תבצור, ובמכילתא דרשב"י, שכמקור לה משמש מדרש הגדול, השמיט המהדיר את הכתוב במהדורת אפשטיין—מלמד, ובמהדורת רד"צ הופמן הביאו ג). ולפי זה אין הכרח לייחס ההיקש לזמירה.

ובחזו"א מוכיח דלרמב"ם זמירה דשאר אילנות אינה מן התורה. שהרי אמנם מקרסמין מפרש ברמב"ם בפיה"מ בשביעית (פ"ב מ"ג) כורתין בשבלין ביד ומשאירין התבן, הרי שלא ייחסו לאילן כלל, וכן פי' בשבת (פי"ב מ"ב) כורת בירקות וחותר מהן מה שנבט על פני הארץ, אך זירוד פי' (שם) החותר זמורות האילן, ובשביעית (שם) כריתת הזרדין המתפשטין מן האילנות, והרי על מזרדין ג"כ מרבי מקרא במו"ק (שם), וגם על מזרדין נאמר, כמו שנאמר במקרסמין שהוא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא. הרי שגם לרמב"ם הכרח לומר דאין זמירה בשאר אילנות מן התורה, ומה שאמר אחד כרם ואחד שאר אילנות אינו אלא לשאר מלאכות (ע' כל זה בחזו"א כ"א ט"ו וכ"ו א').

וכעת אוסיף: גם בסי' י"ז ס"ק כ' יצא החזו"א מהנחה שלרמב"ם זמירה בשאר אילנות הנה מן התורה, והשאר בצ"ע הא דהותר זירוד (אם הוא זימור דשאר אילנות כמו שפי' הר"מ בפיה"מ פ"ב מ"ג) בתוספת שביעית בזמן המקדש. והקשה גם מהא דזירוד נמנה בין התולדות במו"ק ג' ע"א. ולא תירץ. אכן בסי' כ"א ס"ק ט"ו הסתמך על המכילתא, והיא כאמור מכילתא דרשב"י ולא מכילתא דר' ישמעאל המקובלת בידנו. ודברי מכילתא זו היו טמונים ספונים משך שנים, אמנם הרמב"ם בסה"מ הביאם, כמו שמביאם לפעמים ומסתמך עליהם, ולאחרונה נתגלו בעיקר בתוך המדרש הגדול שהוא מתימן,

ב) כן נראית גם דעת המבי"ט בקרית ספר פרק א' אוהרה קפ"ו: ואחד הכרם ואחד שאר האילנות, דהא שבת הארץ דכתיב בקרא היינו שתשבות מוריעה וזימור שהן מיוחדין בארץ ובכל האילנות. — נראה פשוט דזימור הוא בכל האילנות.

ג) ע' מה שהערתי על זה בשנת השבע עמ' נ"א הערה 19.

אך גם בקטעים מכתבי יד ונתפרסמו כמכילתא דרשב"י ע"י הגרד"צ הופמן ואח"כ אפשטיין-מלמד. והנה אף כי הרמב"ם בסה"מ בהביאו המכילתא לא הביא הכתוב ואת ענבי גזיריך לא תמצור, וכפי שהעיר כבר הגרש"י זיין בלאור ההלכה עמ' צ"ח, הרי הכתוב הוזכר במדרש הגדול ובספר החינוך כפי שמובא לעיל. והמכילתא וכן הרמב"ם בסה"מ במ"ע קל"ד דגים במפורש רק בענין הפקר ובצירה ולומדים בהיקש לא תעשה על בצירה של כל אילנות ולא דוקא ענבים הנזכרים בכתוב (ריש פ' בהר) ובדברי עצמו מזכיר הרמב"ם רק הכתוב וענבי גזיריך לא תמצור ואין שם כל התיחסות לזמירה. מתוך כל אלה הגיע החזו"א בס"י כ"א ס"ק ט"ו לכך שגם דעת הרמב"ם, "יש לכוין" שזמירה בשאר אילנות היא מדרבנן, ומאחר ורש"י ור"ש והערך סברו כך במפורש הכריע למעשה דהכי נקטינן.

דברים אלה נכללו בחזו"א שביעית, שמהדורתו הראשונה נדפסה בשנת תרצ"ז. בשנת תרצ"ח הודפסו בחזו"א פרה הוספות שביעית ובו הדברים הכלולים כעת בשביעית סי' כ"ו ס"ק א'. ושם בעצם חוזר על דבריו הקודמים ורק מסביר שאם כי באגלי טל הסביר כי יש שני ענינים שונים בקיצוץ ענפים, ועל כך אין חולק, אבל הכרעתו היא מכך שזירוד צויין כזמירה בדברי הרמב"ם, וזירוד במועד קטן נחשב כתולדה, וע"כ מההכרח לומר שזמירה בשאר אילנות אינה אלא מדרבנן.

ובסופו של דבר נשארה הכרעת החזו"א מתוך כך שגם דעת הר"מ, "יש לכוין" כדעת רש"י ור"ש.

וזה מתבסס על שני יסודות. האחד: מכילתא דרשב"י. ואין מקום ואין צורך לחפש מקור אחר לדברי הרמב"ם. ובדברי מכילתא זו לא הוזכר זימור. ובדברי הר"מ בסה"מ לא הוזכר זימור — ולהיפך הוזכרו בציר ונטישה. ואליהם מתייחסים. ובהלכותיו הזכיר הר"מ אחד כרם ואחד שאר אילנות בסוף ה"ב, דווקא לאחר שהזכיר כבר קצירה ובצירה, ובה"א לא הי' מקום להזכיר זאת, כמו שכתב כת"ר, שהרי לא הזכיר עדיין ל"ת דקצירה ובצירה.

היסוד השני הוא בזהווי חוזר בכמה מקומות בפיה"מ של זירוד כזמירה. ודוחק הוא לפרש שכוונתו לזירוד בעונת הזמירה ונוסף על הזמירה, כמו שפי' כת"ר בשביעית פ"ב מ"ג, או שמזרד דשבת פי"ב מ"ב אינו מזרד אלא הכוונה לזמר ממש.

סוף דבר שהכרעת החזו"א היא כרש"י ור"ש וערוך ומתוך כך שאפשר לכוין דבריו של הרמב"ם כדבריהם. והרי גם כת"ר מסיק שאפשר לסמוך על רש"י והר"ש.

דעת הרשב"ם

ועוד כמה מלים בקשר לרשב"ם. ואעתיק כאן מדברים הרשומים אצלי מלפני זמן מה:

מדברי ראשון אחד מוכח לכאורה ברור שלדעתו זמירה בשאר אילנות היא מן התורה. בברייתא המובאת בכבא בתרא (פ' ע"ב) שנינו: הלוקח אילן מחבירו לקוץ מגביה מן הקרקע טפח וקוצץ. וכפי שמסביר הרשב"ם דבקציצת טפח הדר וצמח. ממשיכה הברייתא: בתולת השקמה — ג' טפחים. ומקשה על זה בגמרא: ובתולת השקמה ג' טפחים בעינן (והלא די בפחות — רשב"ם). ורמינהי אין קוצצין בתולת השקמה בשביעית מפני שהיא עבודה (שיגדל יותר וכתוב כרמך לא תזמור — רשב"ם), ר' יהודה אומר כדרכו אסור, אלא מגביה י' טפחים וקוצץ (מלמעלה מעשרה היוק הוא לאילן ומכחישו — רשב"ם), או גומם מעם הארץ. ומסיקה הגמרא ממשנה זו בשביעית (פ"ד מ"ה) מעם הארץ הוא דקשי לה, הא אידך (טפח או ד' טפחים — רשב"ם) מעלי לה (ואמאי קתני לעיל ג' טפחים, במשהו סגיא — רשב"ם). ומשני על כך אביי: ג' טפחים מעלי לה, מעם הארץ ודאי קשי לה, מכאן ואילך (מן הקרקע ועד ג' ומג' ועד י' — רשב"ם) לא מקשי קשי לה ולא עילויי מעלי לה (אלא מספקא לן משום דזמנין קשי וזמנין מעלי — רשב"ם). גבי שביעית עבדינן מידי דודאי קשי לה, גבי מקח וממכר עבדינן מידי דודאי מעלי לה. ומפרש הרשב"ם: גבי שביעית — שאסור לזמור אילן כדי שיבריא, עבדינן מידי דודאי קשי — דפשיטא לן ביה דלא ישביח בזימור זה, משום דספק איסור דאורייתא לחומרא. אבל גבי מקח וממכר דעת המוכר לשייר לעצמו כדי מחיית האילן ודאי. עכ"ל. הוכיחו מלשונו של הרשב"ם שזימור דשאר אילנות אסור מדאורייתא בשביעית.

אך בחזון איש הקשה על זה: אף אי אמרינן דזימור דשאר אילנות הוא מן התורה, קציצת בתולת השקמה נראה שהיא תולדה דזימור, ולא זימור ממש, ותולדות הרי הן דרבנן. ונשאר בצריך עיון.

והנה אהא דנאמר דשביעית לא עבדינן מידי דלא מקשי קשי לה ולא עילוי מעלי לה פי' הריטב"א: לא דידיעיןן ודאי דלא קשי ולא מעלי, דאם כן למה אסור בשביעית, דהא אוקומי אילנא שרי, אלא הכי קאמר שאין הדבר ידוע אם יהא קשה לו או אם יועיל לו, וכדפירש רשב"ם דמספקא לן. וגבי שביעית דאיסורא דאורייתא הוא חיישינן דלמא מעלי ולא עבדינן ליה, וגבי מקח וממכר דממונא הוא המוציא מחבירו עליו הראיה ולא עבדינן מידי דאפשר דקשי לה.

והנה אי נימא דלרשב"ם ולריטב"א קציצת אילן השקמה הוי איסורא דאורייתא, הרי שמותר לעשות מלאכה דאורייתא לאוקומי אילנא. ואסור לקוץ במקום דמעלי לה, ומעלי לה הוי אברויי אילנא, אבל כשלא מעלי לה רק אוקומי אילנא הוא מותר אף במלאכה שאסורה מן התורה.

או שנפרש שמה שנאמר כאן, "וגבי שביעית דאיסורא דאורייתא" (כלשון הריטב"א), או משום דספק איסור דאורייתא (כלשון הרשב"ם) אינו מתייחס אקציצת האילן ואמלאכת זימור אלא על עיקר הענין של מלאכת שביעית שהיא מן התורה, בניגוד למקח וממכר שאין בזה איסורא דאורייתא. וחילי מלשון

הרשב"א, שאף הוא פירש כעין פירושו של הרשב"ם והריטב"א, אלא שכתב והילכך לגבי שביעית דאיסורא הוא — ולא כתב דאורייתא. ונאמר שגם הרשב"ם והריטב"א לא התכוונו לומר שמלאכת הקציעה היא איסור תורה.

ובזה תתיישב גם קושיית החזון איש על הרשב"ם שקציעת האילן היא ודאי תולדה, שהיא קושיא אלימתא, אך גם לא תהיה מכאן הוכחה דלרשב"ם זמירה מן התורה.

אמנם אחר העיון נראה דיש לפרש דלרשב"ם זמירה דשאר אילנות היא מן התורה — ואם ברשב"א לא פירש שהוא מן התורה, אולי לא סבר הרשב"א שזמירה מן התורה. ומה שכתב בחזו"א שנראה דקציעת בתולת שקמה תולדה אף אי זמירה דשאר אילנות מן התורה, וע"כ תמה על הרשב"ם שכתב שקציעה זו אסורה מן התורה, נראה שתלוי בכך היאך מפרשים קציעת בתולת השקמה.

בשביעית פ"ד מ"ה פירש הר"מ כורתין האילן במקום ידוע וכו'. ולפי זה פירש כנראה בתפא"י (אות כ"ה) שקוצץ כל גזעו והוא חוזר וגדל. וכן בפ"י הר"מ ב"ב פ"ד סמ"ח איתא: ובתולת השקמה הוא אילן משקמה קודם שיכרתו אותה לפי שדרכה לכורתה ואחר שכורתים אותה תחליף שנית ויגדל גוף העץ אחר שנכרתה. אמנם בתרגומי הר"י קאפח לפיה"מ תרגם בשביעית: קוצצין את האילן בגובה ידוע. ובב"ב תרגם: ובתולת השקמה עץ השקמים לפני קציעתו לפי שהוא נקצץ וצומח שנית ומביא פירות. והעיר הר"י קאפח שם שבנדפס לפנינו תרגם אחרת. והנה אם נפרש שכורת האילן בגזעו — וכך משמע יותר מלשון וגומם מעם הארץ (דב"ב פ:) — קשה קושיית החזו"א דהוי וודאי תולדה ולא אב דזמירה. אבל הרשב"ם עצמו מפרש ב"ב ס"ח ע"ב: בתולת השקמה — בבחרותה קודם שנחתכו ענפיה אבל כשמזקין וגדל הרבה קוצצין הענפים ובאים אחרים במקומן ונקרא סדן השקמה. וע' פי' רבנו גרשום לב"ב פ' ע"ב שפירש בתולת השקמה אם מכר לו לקצוץ ענפיה מיכן ומיכן והבדיל בין בתולת לסדן השקמה. ולפירושו זה שקציעת בתולת השקמה הוי חיתוך ענפים אין הכרח לומר דהוי תולדה אלא הוי כשאר זמירה, ואם זמירה בשאר אילנות אב הרי קציעת בתולת השקמה אסורה מן התורה.

לפי האמור לעיל הרי שתהא מותרת לפי זה מלאכה מן התורה — אם היא לאוקמי אילנא — על פי דברי הריטב"א. והדבר טעון בירור.

היתר מלאכה בלאוקמי ומשום הפסד

בריש מו"ק אוקי אביי הא דתנינן משקין בית השלחין בשביעית בשביעית בזמן הזה דרבנן, וכלומר אף אי הוי השקאה מלאכה מן התורה, שרו רבנן בשביעית דידהו משום פסידא. ורבא אוקי מתניתין בשביעית מן התורה והשקאה אינה אלא מלאכה דרבנן ומשום פסידא התיירו.

ויש מקום לדון אי רבא חולק על אביי וסובר דהתיירו השקאה רק משום שהיא מלאכה דרבנן, והתירוה אף בזמן ששביעית מן התורה, אבל בשביעית

דרבנן לא התירו מלאכה דאורייתא, או שרבא בא להוסיף על אביי ולומר שאין הכרח להעמיד משנתנו בשביעית מדרבנן אלא אף בשביעית דאורייתא אפשר להעמידה, היות והשקאה אינה אסורה אלא מדרבנן.

ודברי ר"ח נוטין שרבא בא להוסיף על אביי — ואינו חולק עליו בעיקר הדין וז"ל: רבא אמר לא תימא מתני רבי היא דסבר דשמיטה בזמן הזה דרבנן, ולא רבנן (דסברי שהיא אף בזמן הזה מן התורה) אלא אפי' תימא רבנן. ופשטות לשונו מורה שלרבא בזמן הזה יש מקום להתיר משום פסידא אף מלאכות מן התורה, שלא בא אלא להוסיף על אביי שפירש מתניתין אליבא דרבי ולא אליבא דרבנן ובא רבא לומר דאתיא אפילו לרבנן.

ובפירוש למד כן הרש"ס בפרשו את דעת רש"י. אחרי שהסביר את דעת אביי הוסיף: ואפילו רבא לא נחלק עליו, אלא דבעי לאוקומי מתני' כרבנן דפליגי עליה [דרבי] (פ"ו דשביעית ה"א, עמ' תע"ג במהד' חקר ועיון).

אך מפורש מצאנו שסובר אחרת בפירוש המיוחס לרשב"א לע"ז (נ' ע"ב עמ' ק"ב) בד"ה ומשקין אותם עד ר"ה מפרש שם — כדרך התוס' בע"ז שם — בשביעית בזמן הזה ור' היא לאביי דמועד קטן וכותב: ורבא דפליג עליה התם ולית ליה הך שינוי'א מוקי לה בשאר מלאכות דלא חרישה וזריעה שאינן אלא דרבנן כדאיתא בריש מועד קטן. ע"כ. הרי לדעתו רבא לית ליה הך שינוי'א דאביי.

ובקריית ספר (רבעון ביבליוגרפי כרך מב עמ' 132 וכרך מז עמ' 577, ע' עוד בשרי האלף כרך א' עמ' ש"ג) הוכיח, כי חלק גדול מהחידושים לע"ז שהודפסו על שם הרשב"א (מהדורת רי"ל זקס, ירושלים תשכ"ו) אינם להרשב"א. ורצה ליחסם להרא"ש. אמנם המשווה קטעים רבים מהחלק שאין ליחסם לרשב"א (עמ' ל"ג עד עמ' ק"ב מעמודי הספר) עם שיטת ר' יהודה מפריז הנקרא שירליאון (תתקכ"ו—תתקפ"ד) שהודפסו בשיטת הקדמונים על מס' ע"ז (ניו יורק תשכ"ט) יראה שיש ליחס רוב — או אולי אפילו כל — החלק הזה לר' יהודה מפריז. וע' בשיטת הקדמונים שם עמ' י"ט שהרא"ש והמרדכי העתיקו מדבריו של ר"י מפריז. וזה מסביר זהות הדברים שבין המיוחס לרשב"א והוס' הרא"ש, שבגללם ייחסו אותם לרא"ש. וגם הקטע שאנו דנים בו ישנו בשיטת ר"י מפריז. אלא שיש שם שינוי קטן. במיוחס לרשב"א כתוב: ורבא דפליג עליה התם ולית ליה הך שינוי'א מוקי לה וכו'. לעומת זאת בר"י מפריז איתא: ולרבא נוקמה וכו'.

ולפי זה נראה דיש כאן שתי מסורות בדעת ר"י מפריז.

[המשך בגליון הבא]

שביעית ושמטה כספים

א.

„מקץ שבע שנים תעשה שמטה. וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה“ (דברים טו, א-ב). דין השמטה נאמר בראשונה בפרשת משפטים (שמות כג, י), שנוי בפרשת בהר' (ויקרא כה, א) ונשתלש בפרשתנו. אך לא הרי שמטה שבפ' משפטים כשמטה שבפ' בהר, ולא ראי אלו כראי השמטה שבכאן. ההקשר שונה, גופי הדינים מחולקים, והטעמים נבדלים. על-פי הדרך הנקוטה בידינו¹, פיזור זה שפזרה תורה את דיני השמטה בפרשיות שונות, ללמד יצא על בחינותיה השונות של השמטה ויסודותיה הנפרדים, המתבארים איש איש בפרשתו המיוחדת לו. והנה, משבוחנים אנו את שתי הפרשיות הראשונות, זו שבמשפטים וזו שבבהר, עולה ההסבר כמאליו². שתי בחינות הן במצות השמטה: בחינת בין אדם למקום, המתמצית במושג שבת הארץ, ובחינת בין אדם לחברו, המתבטאת בדין הפקרת יבול השביעית. פרשת השמטה שבמשפטים עוסקת בצד הסוציאלי שבדין השמטה: „והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביני עמך ויתרם תאכל חית השדה“. ודבר הלמד מענינו, כשם שמצות השבת, בהופיעה שם במשפטים, בפרשת דיני בין אדם לחברו, מתלבשת בלבוש סוציאלי: „למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר“ (שם, יב), כן הוא ביחס למצות השמטה, אשר יסודה החברתי הוא הנידון כאן בפ' משפטים. הלכך אין כאן המקום להזכרת מושג השביתה שבשביעית, על איסורי המלאכה שבו וקדושת הארץ שביסודו, ולא נאמרה כאן אלא השמטה והפקרה של יבול השביעית³, לצורך המטרה החברתית של „ואכלו אביני עמך“; שכן מבחינת

1 ראה מה שכתבתי ב„המעין“, תמוז תשל"ז, עמ' 69: „נמצאנו למדים, שלא דבר ריק הוא כאשר מחלקת התורה, דין כלשהוא לשתי פרשיות נפרדות המשלימות זו את זו, אף שאפשר היה לכלול את כל הפרטים בפרשה אחת. כוונת התורה בכך ללמד על שני דינים נפרדים שיש בפרשה האמורה, ולכך חילקתה לשני מקומות. והפרטים המבוארים בפרשה אחת אין מקומם בפרשה השניה, שבה מבואר הדין השני שבפרשה, שלגביו לא שייכים אותם פרטים“.

2 וכבר עמד על ענין זה בהרחבה זאב ויטמן ב„המעין“, תשרי תשמ"מ.

3 מקרא זה, „והשביעית תשמטנה ונטשתה“, עוסק לפי פשוטו בהפקרת היבול בלבד, כפירוש ר"א בן הרמב"ם והרלב"ג (כפירושיהם לתורה, שם), ולא כשאר ראשונים, ועי' ויטמן שם שהאריך להוכיח זאת. וכך פירשו אף הרמב"ם. עי' פ"ד מהל' שמטה הכ"ד: „מצות עשה להשמיט כל מה שתוציא הארץ בשביעית, שנאמר 'והשביעית תשמטנה ונטשתה'“. וכן במנין המצוות שבראש ההלכות: „שישמט מה שתוציא הארץ“.

אכילת האביונים אין כל מקום לאיסור עבודת קרקע. מאידך, בפ' בהר מושג — היסוד אינו שמטה, כי אם „שבת הארץ“. כאן העומד במרכז הוא איסור העבודה, הנובע מחובת שביתת הארץ. אכילת האביונים אינה מופיעה כלל, ובמקומה — אכילת הבעלים יחד עם העבד והאמה, השכיר והתושב כאחד, שכן משולחן גבוה קא זכו. „שבת לה“.

והנה, אחת מהלכות שביעית היא חובת הביעור, ונתלקו הראשונים בגדרה. הרמב"ם (פ"ז מהל' שמטה ויובל הל' א"ב) כתב בזו הלשון: „פירות שביעית אין אוכלין מהן אלא כל זמן שאותו המין מצוי בשדה, שנאמר „ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל“ — כל זמן שחיה אוכלת ממין זה מן השדה, אתה אוכל ממה שבבית; כלה לחיה מן השדה, חייב לבער אותו המין מן הבית, וזהו ביעור של פירות שביעית. כיצד? הרי שהיו לו גרוגרות שביעית בתוך ביתו אוכל מהן כל זמן שהתאגים באילנות בשדה, כלו התאנים מן השדה אסור לאכול מאותן שבבית, אלא מבער אותן. היו לו פירות מרובין מחלקן מזון של סעודות לכל אחד ואחד. ואסור לאכול אחר הביעור בין לעניים בין לעשירים. ואם לא מצא אוכלים בשעת הביעור שורף באש או משליך לים המלח ומאבדן לכל דבר שמאבד“. שיטת הרמב"ם, איפוא, שביעור גדרו כילוי ואיבוד הפירות שבבית, מחמת איסור אכילתם, אשר חל לאחר שכלה אותו המין מן השדה. הרמב"ן בפירושו לויקרא (כה, ז) חולק על שיטת הרמב"ם, וסובר שביעור אינו איבוד הפירות, כי אם הפקרתם. לאחר שכלה לחיה מן

המונח שמטה גדרו פקיעת הזיקה (הממונית) לדבר הנשמט, ולפיכך בדיני שביעית אינו מוסב אלא להפקרת היבול; לאיסור העבודה נתיחד, איפוא, המונח שביתה. ולכך פירש הרמב"ם את האמור בגיטין (לו, א) „בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים“ — בזמן שנוהג היובל נוהגת שמטת כספים. שכן המונח שמטת קרקע אינו יכול להתפרש אלא כלפי היובל, בו מופקעת הזיקה הממונית של הבעלים לקרקע: „אין שמטת כספים נוהגת מן התורה אלא בזמן שהיובל נוהג, שיש שם שמטת קרקע, שהרי ישוב הקרקע לבעליו בלא כסף“ (פ"ט מהל' שמטה ה"ב). אבל איסורי העבודה, שאין בהם משום הפקעת הזיקה הממונית לקרקע, לא שייך אצלם כלל המונח שמטה, והרמב"ם מייחד להם, כאמור, את המונח שביתה: „מצות עשה לשבות מעבודת הארץ“ (ריש הל' שמטה). ומושג השביתה לקוח מפ' בהר, ואינו נזכר כלל בפ' משפטים. הסבר זה בשיטת הרמב"ם שמעתי ממור' הרב פרופ' ב"ו בנדיקט שליט"א. וכבר העיר ויטמן (שם), שיש למצוא מקור לשיטה זו מירושלמי מפורש רפ"ו דפאה, דתנן התם: „בית שמאי אומרים: הפקר לעניים הפקר, ובית הלל אומרים: אינו הפקר עד שיופקר אף לעשירים כשמטה“. ועל כך גרסין התם: „אמר ריש לקיש, טעמייהו דבית הלל: „תשמטנה“, מה ת"ל „ונטשתה“? — יש לך נטישה אחרת כזו, מה זו לעניים ולעשירים אף מה שנאמר במקום אחר לעניים ולעשירים“ (והובאו הוכרים בפירושי הרמב"ם והר"ש למשנה שם). הרי להדיא ש„תשמטנה ונטשתה“ אינו עוסק אלא בהפקרת היבול, שאילו כפירוש האומרים ש„תשמטנה“ מוסב על שביתת הארץ, ו„ונטשתה“ — על הפקרת היבול, הרי אין כל ייתור בתיבת „ונטשתה“ ואין מקור לדינם של בית הלל. ומה שנדרש במכלתא

השדה, חובת בעל-הבית להפקיר את הפירות שבביתו, באופן שכל אחד יכול לזכות בהם, ולאחר מכן יכול הוא עצמו לשוב ולזכות בפירות ולאכלם; ואין לשיטתו כל איסור אכילה בפירות שביעית. שיטת הראב"ד (בהשגותיו לרמב"ם שם) ממוצעת בין שתי השיטות האמורות: כשכלו פירות מן העיר ותחומיה, חלה חובת ביעור לפי הגדרת הרמב"ן, דהיינו הפקרת הפירות שבביתו, ואף הוא יכול לחזור ולזכות בהן ככל אדם ואוכל הזוכה בהן; ולאחר שכלו הפירות מכל הארץ, נתחייבו הפירות שבבית בביעור לפי שיטת הרמב"ם: שרפה ואיבוד מן העולם. מחלוקת זו צריכה ביאור: במה נעוצים חילוקי ההגדרות שלמצות ביעור.

ונראה, ששתי הבחינות שנתבארו לעיל בדיני השמטה הן העומדות ביסוד מחלוקת זו. הרמב"ן תפס את חובת הביעור כחלק מהבחינה הסוציאלית שבשמטה, מדין „ואכלו אביני עמך“. משכלו הפירות שבשדה, ואין לעניים לאכול, נתחייב בעל-הבית להפקיר את פירותיו, באופן שיד הכל שוה בהם, ושוב מתקיים דין „ואכלו אביני עמך“. ולכך משהפקיר פירותיו ויצר הזדמנות שוה לכל, יכול אף הוא לשוב ולזכות בהם ולאכלם. שכן כיון שכל מטרת דין ביעור אינה אלא קיום המצב של אכילת האביונים, משנתקיימה תכלית זו ע"י הפקרת הפירות שבבית לכל, שוב אין כל מקום לאסור את הפירות באכילה. לא כן לשיטת הרמב"ם, אשר כולל את חובת הביעור בתוך פרשת „והיתה שבת הארץ לכם לאכלה“. יסוד דין אכילת פירות שביעית הוא אכילה משולחן גבוה, ולא מכח בעלות ההדיוט. בשביעית מובע הרעיון שלה' הארץ, שעל-כך פוקעת רשות הדיוט ונאסרת עבודתו בארץ. הלכך, אף האכילה מפירות שביעית לא הותרה אלא כאוכל משולחן גבוה, שלא כדרך בעלים. ולכן „והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך“ — הבעלות הפרטית פוקעת⁴, והכל אוכלים שוה בשוה משולחן גבוה. מבחינה זו שבשמטה, בחינת בין אדם למקום, נובע דין ביעור לשיטת הרמב"ם. משכלו הפירות שבשדה נאסרו הפירות באכילה, שכן לא הותרו פירות שביעית באכילה אלא שלא כדרך בעלים, וקנה-המידה לבחינת דבר זה, האם אכילת בעלים היא זו או אכילה משולחן גבוה, הוא מצב הפירות שבשדה: כל זמן שלא כלו הפירות שבשדה, אין בעל הבית אוכל את הפירות שבביתו אלא כאוכל מן השדה, משולחן גבוה, שהכל גיוונים הימנו בשוה; שהרי אף שאר אנשים אוכלים בביתם את שליטו אף הם כמותו, מאותו שדה עצמו. (והרי אסור לכנוס פירות לביתו מן השדה אלא מעט מעט, עיין

„תשמטנה — מעבודה“ אינו לסי"ז אלא אסמכתא, ועיקר דין עבודה נלמד מפי' בהר, ולא מפרשה זו.

4 הפקרת יכול השביעית, בהיותה הלכה במישור בין אדם לחברו שבשביעית, מצריכה הפקעת הבעלות בפועל, מן הבחינה המשפטית. מבחינת בין אדם למקום שבשמטה אין צורך בהפקעה משפטית של הקרקע, שאין כאן אדם שצריך לזכות בקרקע. אלא שרעיון אכילה משולחן גבוה מתבטא באיסורי העבודה ובאכילה משותפת לכל.

רמב"ם פ"ד מהל' שמטה הכ"ד). אבל משעה שכלו הפירות מן השדה, הרי אם יותרו הפירות שבביתו לאכילה, גמצא אוכלם אכילת בעלות, ולא אכילה משולחן גבוה, שהרי אוכל הוא מכח רשותו ובעלותו, מכח המצאות הפירות בתחום שלטונו הפרטי, שכן שאר אנשים אינם אוכלים כמותו, שכבר כלו הפירות מן השדה. הלכך משעה שכלו הפירות מן השדה נאסרו אלו שבביתו לאכילה, שאין אכילתם אלא אכילת בעלות, האסורה בשביעית, ואין להם תקנה אלא איבוד. וא"כ הרי ברור מדוע לא סגי בהפקרת הפירות, שכן ההפקר מועיל רק לשיטת הרמב"ן, שיסוד דין ביעור בדין, ואכלו אביני עמך", בבחינת בין אדם לחברו שבשמטה, שעל-כן לאחר שהופקרו הפירות ונוצרה הזדמנות שזה לכל, שוב יכול אף בעה"ב לזכות בפירות ולאכלם, כשם שיכול היה אף האביון לזכות בהם באותה מידה. אבל לשיטת הרמב"ם, שיסוד דין ביעור בבחינת בין אדם למקום שבשמטה, בפרשת, "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה", ממילא אף אם יפקיר את הפירות ומן הבחינה הסוציאלית הושגה המטרה בשלמותה, מ"מ כל שישוב ויזכה בפירות ויאכלם שעה שאין בשדה פירות, הרי הוא אוכל מכח בעלותו אכילת בעלים, ולא כאוכל מן השדה אכילה משולחן גבוה. מן הבחינה החברתית שבשביעית לא נאסרה אכילת בעלות אלא במידה שיש עמה קיפוח זכותו של הזולת, ואילו מבחינת השבת שבשביעית, אכילת בעלים, שאינה כאוכל משולחן גבוה, נאסרה אף אם מתקיים שויון הזכויות במלואו.

ואף שיטת הראב"ד תתבאר בדרך זו. כבר כתב החזו"א (שביעית סי' יא ס"ק ח), שלהראב"ד שני מקורות יש לדין ביעור: מקרא ד, "ואכלו אביני עמך" שבמשפטים, ממנו ילפינו שבכלו פירות מן העיר ותחומיה חייב להפקיר את אלו שברשותו, ומקרא ד, "ולבהמתך ולחיה אשר בארצך" שבפ' בהר, ממנו נובע איסור אכילה וחייב איבוד לפירות שנתרו בביתו לאחר שכלו מכל הארץ. ולפי המתבאר הרי הדברים מובנים: דין ביעור כהגדרת הרמב"ן הרי יסודו בבחינת בין אדם לחברו שבשמטה, שענינה הוא המבואר בפ' משפטים, ולכך מהתם יליף הראב"ד דין זה שבביעור; ואילו הדין הנוסף שבביעור, כשיטת הרמב"ם, גלמד מפרשת שמטה שבבהר, שהיא העוסקת בבחינת בין אדם למקום, וכמו שנתבאר. ונמצא שלהראב"ד מורכב דין הביעור משני הדינים גם יחד, כפי שהם עולים משתי הפרשיות שבדין שמטה, ואילו להרמב"ם ולהרמב"ן דין ביעור הוא הלכה שיסודה רק באחת משתי הפרשיות, כל חד כדאית ליה.

ובאמת שני מקורות נפרדים מצינו לדין ביעור: האחד — בתורת כהנים לפ' בהר, והתם יוצא הדבר מקרא ד, "ולבהמתך ולחיה", שכל זמן שתיה אוכלת מן השדה, הבהמה אוכלת בבית; כלה לחיה מן השדה, כלה לבהמה בבית. ואילו המקור השני מצוי במכילתא דרשב"י לפ' משפטים, שם שנינו: "ויתרם תאכל חית השדה — וכי שלא בטובתך אין חית השדה אוכלת, מה ת"ל ויתרם תאכל חית השדה? — כל זמן שחיה אוכלת מן השדה אתה אוכל מן הבית, כלה מן השדה — כלה מן הבית". מתורת כהנים יסוד לשיטת הרמב"ם, ומן המכילתא

דרשב"י מקור לשיטת הרמב"ן; צירופם של שני המקורות מביאנו לשיטת הראב"ד.

ב.

עד כאן — באשר לשתי פרשיותיה הראשונות של שמטה. ועוד לה פרשה גוספת, היא שהובאה בראש הדברים, מפ' ראה. וכאן הדברים מובנים פחות. לכאורה מצויה פרשת השמטה שבראה באותו מישור כשמטה שבפ' משפטים: בחינת בין אדם לחברו. לכך לא הוזכר כאן מושג השביתה שבפ' בהר, אלא שמטה, כבמשפטים, ולפיכך הנידון כאן הוא דין שמטת כספים, אשר מסתבר כהלכה שבין אדם לחברו, הבאה להקל על מצוקתם של הלווים העניים, ולא מצוי כאן אף ברמז איסור העבודה בקרקע. וא"כ הרי הדבר תמוה מאד מדוע לא הוזכר כאן אף דין שמטת היבול האמור במשפטים, וכיצד קובעת פרשתנו: „וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו“, כביכול זה דבר השמטה, ואין בלחו; והרי לכאורה מחמת אותה בחינה עצמה שבשמטה קיימת הלכה גוספת, שמטת היבול והפקרתו. ומאיך גיסא: כיצד לא הוזכרה הלכה זו שבראה, שמטת כספים, בפרשת השמטה שבמשפטים. והרי כיון שהדיון שם בבחינה הסוציאלית של השמטה, אין כל סיבה לכאורה שלא להזכיר אף את שמטת הכספים הנובעת מאותו יסוד⁵.

ונראה, שבפ' ראה כלל לא נידונה שנת השמטה, ומשום צד שבענינה. ביאור הדברים: פקיעת החובות בסופה של שנת השמטה ניתנת להתבאר בשני אופנים. אפשר לומר שהלכה היא בהלכות שנת השמטה, שכשם ששביעית אוסרת את עבודת הקרקע ומחייבת השמטת היבול, הוא הדין השביעית משמטת בסופה את החובות. דין הוא בשנה השביעית, שמחמת קדושתה ואפיה המיוחד משמטת היא בסיומה את החובות, כחלק משאר הלכותיה. אבל ניתן להסביר באופן שונה. יש לומר שאין שמטת כספים הלכה בהלכות שנת השמטה כלל; שמטת כספים אינה הלכה המתחייבת מהזמן, אלא הזמן — השנה השביעית — הוא הלכה בהלכות שמטת כספים. התורה מחייבת להשמיט מקץ כל שבע שנים את החובות, וזמן זה הוא שנקבע לחלות חיוב השמטה. חיוב ההשמטה קודם לזמן, ולא אפיו המיוחד של הזמן מחייב את ההשמטה⁶. ונמצא

5 וכבר פקרו בזה המינים כדרכם (דבריהם הוכאו בפירוש הרד"צ הופמן לדברים כאן). ותשובתם בצידם, כמתבאר בפנים, על הדרך שהורה הגרא"ה קוק ז"ל: „המחשבות היותר מהרסות הן גובלות של המחשבות היותר נשגבות, אלא שהן באות בלי תיקון, דהיינו שאינן יודעות את ערכן ואת שעתן“ („יזרעאל“, תרע"ג, „פירורים משולחן גבוה“).

6 אין הגדרה זו תלויה במחלוקת הרא"ש (גיטין פ"ד ס"י כ) ושאר ראשונים, האם לאו דלא יגוש חל כבר מתחלת השנה, או שפקיעת החובות ואיסור נגישתם באים כאחד. בין אם דין ההשמטה חל רק בסוף השנה ובין אם הוא משתרע על פני כל השנה כולה — ניתן ביאור זה להיאמר: לא אפיה המיוחד של השנה מחייב את שמטת הכספים, אלא דין שמטת כספים הוטל על שנה מסוימת. ומ"מ, כיון דק"ל כשאר ראשונים,

שבהלכות שנת השמטה מצינו בתורה שתי פרשיות בלבד: פ' משפטים, העוסקת בחיוב השמטת היבול, שהיא הלכה בהלכות שנת השמטה, "שש שנים תזרע שדך... והשביעית תשמטנה ונטשתה", ופ' בהר, העוסקת באיסור עבודה בשביעית, שאף הוא מתחייב מאפיה המיוחד של שנת השמטה, "שנת שבתון יהיה לארץ". דין השנה קודם לדין העבודה והיבול, כקדימת הסיבה למסובב. לעומת זאת, פ' ראה אינה עוסקת בשנת השמטה כל עיקר; לא נחבאר בה אלא דין שמטת כספים, שאינו הלכה בהלכות שנת השמטה, אלא הלכה בפני עצמה היא: "מקץ שבע שנים תעשה שמטה"². הזמן שבו הוטלה חובת שמטת כספים נקבע לסיומה של השביעית, ולא אפיה של השנה השביעית מחייב את חובת השמטת הכספים. זוהו שדרשו חז"ל בספרי (מצוטט בלשון רש"י על אתר): "מקץ שבע שנים — יכול שבע שנים לכל מלוא ומלוא? ת"ל קרבה שנת השבע, ואם אתה אומר ז' שנים לכל מלוא ומלוא להלואת כל אחד ואחד, היאך היא קרבה? הא למדת: שבע שנים למנין השמטה". כיון שאין שמטת כספים הלכה בהלכותיה של שנת השמטה, עלה על הדעת שאין כלל שנה מסוימת בה גשמיים כל החובות באופן כולל, אלא שכל חוב גשמי שבע שנים לאחר שנוצר. ולכך היה צורך בילפותא ממנה למדים אנו שזמנה של השמטת הכספים נקבע בשנה מסוימת לכלל החובות.

ואכן, דבר הלמד מענינו הוא. פרשת שמטה שבראה מופיעה בין שתי פרשיות העוסקות אף הן בדיני שנים מסוימות. בפסוקים שלפני פרשת השמטה נאמר (שם, יד כח): "מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך בשנה ההיא והנחת בשעריך. ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך ואכלו ושבעו" וגו'. וכאן הרי הדבר ברור שאין אפיה המיוחד של השנה השלישית מחייב את הוצאת מעשר התבואה, אלא חובת הוצאת המעשר נקבעה ל"מקצה שלש שנים". והוא הדין בפרשה שלאחריה: "כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך". חובת שילוח העבד אינה נובעת מאפיה המיוחד של השנה השביעית, שאין השביעית מוציאה את העבד לחפשי, אלא זמן הוא שנקבע לתחולת חובה זו. (שהרי, לאמיתו של דבר, אין השביעית מוציאה כלל לחפשי, כי אם שש שנות העבודה; אין העבד משתחרר מכח תחולת השביעית,

שאינה השמטה חלה אלא בסופה של השביעית, הרי יש בזה חיזוק להגדרה זו: שלא כשאר דיני השביעית, לא חל דין שמטת כספים אלא בסופה; הא למדת, שאינו מהלכות שנת השמטה כלל, אלא דין בפני עצמו הוא, שזמנו נקבע לסיום השביעית. ד יתכן לפרש על דרך זו את הביטוי המיוחד שבפ' משפטים "והשביעית תשמטנה ונטשתה"; שלא נאמר "ובשביעית תשמטנה" ללמדנו, שאין זו חובה העומדת בפני עצמה אשר זמנה נקבע לשנה השביעית, אלא "השביעית", אפיה המיוחד של שנה זו, מחייב ש"תשמטנה ונטשתה". לעומת זאת, בפ' ראה הניסוח הוא "מקץ שבע שנים תעשה שמטה"; אין כאן שנת שמטה אשר מעצם קיומה מתחייבת ההשמטה, אלא שחובה היא לעשות שמטת כספים מקץ שבע שנים.

אלא משום סיום שש השנים, כשהמדובר במישור המשפטי-הלכתי). בין שתי פרשיות אלו נקבעה פרשת שמטת כספים לומר לך, שאינה חובת השנה השביעית, אלא חובה בפני עצמה היא, שנקבעה לשנה השביעית. לעומת זאת, פרשת השמטה שבמשפטים סמוכה לדין השבת, וזו שבפ' בהר סמוכה לדין היובל; הא למדת, שדיני השמטה המבוארים שם נובעים מקדושת הזמן ואפיו המיוחד, כשם שכן הוא בשבת וביובל⁸.

בדרך זו תתבאר אף ההלכה (רמב"ם פ"י מהל' שמטה ויובל ה"ז), שאע"פ שכל דיני שמטת קרקעות שבשביעית חלים גם ביובל, מ"מ שמטת כספים אינה נוהגת ביובל, אלא בשביעית בלבד. כל דיני שנת השמטה אכן חלים אף ביובל, שהוא סיומו של מחזור שבעת השמטות, אבל דין שמטת כספים אינו בכלל דיני שנת השמטה, שאין אפיה של השביעית מחייב שמטת כספים, אלא שזמנה של שמטת כספים נקבע ל"מקץ שבע שנים". וממילא ליובל אין כל קשר להלכה זו⁹.

8 לכאורה היה מקום לשאול מדוע לא הופיעה שמטת כספים, כיון שאינה הלכה בהלכות שנת השמטה, בתוך פרשת "אם כסף תלוה את עמי" (שמות כב, כד), כחלק מהלכות הלואה שבפ' משפטים. אלא שכך ניתן אף להקשות, מדוע מופיעה ההענקה לעבד עברי ביציאתו רק בפ' ראה, ולא בתוך דיני עבד עברי שבמשפטים. והסכר אחד לשתי התמיהות. פ' משפטים עוסקת בדיני עבד עברי ובדיני הלואה מבחינתם המשפטית-חוקית; גידונים שם הדינים המשפטיים-ממוניים שבענינים אלו, כאיסור ריבית בהלואה או זכות יציאת העבד בשנה השביעית. פרשת ראה, לעומת זאת, עוסקת לא בצד המשפטי שבענין, כי אם בצידו המוסרי. מובאות בה הלכות שאינן נובעות משורת הדין המשפטי היבש, אלא מצחת שמלפנים משורת הדין, מן הבחינה המוסרית. לפיכך לא הובאה כאן פרשת עבד עברי אלא כדי לתדש את צידה המוסרי: "לא יקשה בעיניך בשלחך אתו חפשי מעמך כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' אלקיך בכל אשר תעשה". ולכך דין הענקה, שאינו נובע משורת הדין, מזכויות המשפטיות של העבד, כי אם מחובתו המוסרית של רבו, הובא כאן בפ' ראה, ולא במשפטים. וכך הוא בפרשת הלואה, אשר הובאה בראה לא מבחינת המשפטיות כאיסור ריבית, הנזכר במשפטים, אלא מצידה המוסרי: "נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלקיך בכל מעשך" — צד שלא נתבאר במשפטים. ולפיכך דוקא בראה מקומה הנכון של שמטת כספים. זו אינה מזכויות המשפטיות של הלואה, ואין היא נובעת משורת הדין; הלכה מוסרית-דתית היא: "לא יגש את רעהו כי קרא שמטה לה".

9 אף מכאן אתה דן, שהקשר הסיבתי שיש שקשרו (עי' ר"י בכור שור ורד"צ הופמן בפרשתנו) בין איסור העבודה וחובת שמטת היובל למצות שמטת כספים, אינו ברור כלל. בתיבות "בי קרא שמטה לה" אין כונת הפסוק לנמק את ביטול החובות בדיני השמטה שנקבעו במשפטים ובבהר, היינו, לפי שאין הלואה עובד בשנה זו את שדהו ואינו אוסף את תבואתו, ואין לו, איפוא, לשלם את חובו; ביחס לאיסורי העבודה שכבהר הדבר ברור מתוך מה שנתבאר לעיל, שהמונח שמטה אינו מתיחס כלל לאיסורי

ועפ"ז יש להבין ענין נוסף. במכות (ג, ב) גרסינו: „קרבה שנת השבע שנת השמטה — ממשמע שנאמר קרבה שנת השבע איני יודע שהיא שנת השמטה, אלא מה ת"ל שנת השמטה? — לומר לך, יש שמטה אחרת שהיא כזו, ואיזו? — זו המלוה את חברו סתם שאינו רשאי לתבעו בפחות משלשים יום, דאמר מר: שלשים יום בשנה חשוב שנה". והנה, הרמב"ם בפ"ג מהל' מלוה ולוה ה"ה כתב בזה"ל: „וסתם מלוה ל' יום, בין בשטר בין על-פה בין על המשכון. ואם התנה שיתבע בכל זמן שירצה יש לו לתבעו ביומו, שתנאי ממזן הוא". וכבר עמד על דברי הרמב"ם הללו הגרי"ז הלוי ז"ל בספרו (בפכ"ז מהל' מלוה ולוה הל"ב), שנימוק זה. שתנאי ממזן הוא, לכאורה מיותר ואינו מובן, שהרי הא. דאינו יכול לתבעו בפחות מל' יום אינו, לכאורה, אלא משום שמסתמא לכך היתה כוננתם בתחלה, דסתם הלואה לשלשים יום, וכיון שבגידון דידן פירש דעתו בתחלה בבירור שיתבע קודם לכן, הרי ממילא יכול לגבות. וכתב הגרי"ז שמכאן מוכח, שדין זה, שאינו יכול לתבוע קודם ל' יום, אין יסודו באומדן דעת המלוה דמסתמא לכך נתכון, אלא עיקרו דין הוא שגזרה תורה, שאינו רשאי ואינו יכול לתבעו קודם ל' יום. ולכך כתב הרמב"ם „שתנאי ממזן הוא", שמעיקר הדין הרי המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל, וכיון שהלכה היא שאינו יכול לתבעו קודם שלשים, שאינה גובעת מאומדן דעת המלוה, אין תנאו מועיל אלא משום שתנאי ממזן הוא, ובדבר שבממזן תנאו קיים אף על הכתוב בתורה.

וזהו, אם-כן, יסוד הילפותא של דין סתם מלוה ל' יום מפרשת שמטת כספים; שאין כאן אומדן דעת המלוה בלבד, אלא כשם שקיימת שמטת כספים בסוף השביעית, כך קיים דין שמטת כספים עד ל' יום, ושני דיני שמטה נכללו בפרשה זו¹⁰.

הנה, אילו היה דין שמטת כספים הלכה בהלכות שנת השמטה, שאפיה וקדושתה של השביעית מחייבות את השמטת החובות, הרי הדבר תמוה מאד כיצד נתחדש מפרשה זו דין שמטת כספים נוסף, בכל מלוה עד ל' יום מיום ההלואה. והרי דין שמטת כספים לפי"ז יסודו במהותה של השביעית כזמן מיוחד באפיו, ובכל זמן אחר שאין בו מקדושת השביעית, אין, לכאורה, כל מקום לקיומו. אבל לפי הדברים שנתבארו, שאין שמטת כספים הלכה בהלכות שנת השמטה, אלא שקבעה תורה, כהלכה בפני עצמה, הלכה בהלכות מלוה,

העבודה בקרקע, וממילא אין המשפט „כי קרא שמטה לה" יכול לרמוז לדינים אלו; ולגבי דין השמטה האמור במשפטים — יובל יוכיח, שאע"פ שחלים בו כל הדינים הללו, מ"מ לא חלה בו מצות שמטת כספים. אמנם מסתבר שלאחר שקבעה תורה שיש להשמיט את החובות מקץ כל שבע שנים, לא במקרה נקבע הרכר לשנת השמטה, אך זאת רק לאחר קיומו של עצם דין שמטת כספים, ולא כסיבה הקודמת לו.

10 ועיי' מה שביאר עוד בזה. וראה גם „תורת זרעים" להר"א פומרנצ'יק, שביעית פ"י מ"ב.

שחובה היא להשמיט את החובות מקץ שבע שנים, א"כ מובן הדבר שמפרשה זו ילפינו דין שמטת כספים גוסף, בכל מלוה עד ל' יום מזמן ההלוואה; שאין כל קשר הכרחי בין השנה השביעית לדין שמטת כספים, לפי שאין זה נובע מקדושתה של זו.

ולפי כל זה נמצאת חלוקת פרשיותיה של השביעית מחוורת וברורה. פרשות משפטים ובהר עוסקות בשנת השמטה, ובכל פרשה גידון צד מסוים מעניני השנה; ואילו בפ' ראה אין כלל דיון בהלכות שנת השמטה, כי אם במצות שמטת כספים, שכאמור, אינה מהלכות שנת השמטה כלל. לפיכך בשתי פרשיותיה של השביעית לא הוזכרה שמטת כספים כל עיקר ואילו בפ' ראה אין כל רמז למצוות שביחת הקרקע ושמטת היבול.

בס"ד

**בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות החקלאית
ירושלים – שעלבים**

ק ר ן ה מ ע ש ר ו ת

הגנו שמחים להודיע שבעז"ה חדשנו את פעולות קרן המעשרות לחילול מעשר שני ונטע רבעי.

לרשות מנויי הקרן עומדים מטבעות אשר עליהם ניתן לחלל מעשר שני ונטע רבעי.

פרטים והרשמה:

א. קרן המעשרות, בית מדרש גבוה להלכה, קבוץ שעלבים, דואר נע אילון.

ב. המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה, בית המועצה, יד בנימין.

בברכת התורה

מזכירות קרן המעשרות

הנהלת בית מדרש גבוה להלכה מסר בימים אלה לדפוס קובץ מאמרים בעניני שביעית.

ש. אריה שגרב

שביעית – שמיטה

בלשונו קוראים את השנה השביעית שמיטה. לא כן לשון התורה ולשון חז"ל בדרך כלל. לגבי שביתת הארץ נקראת השנה שביעית ולגבי שמיטת כספים היא נקראת שמיטה.

פעם אחת מופיע בתורה השורש שמת לגבי עבודת הקרקע — „והשביעית תשמטנה ונטשתה“ (שמות כ"ג, י"א) — אבל לא על פי שמיטה ונטישה זו נקראת השנה שמיטה. בפרשת בהר, אשר בה מקור הלכות שביעית, אין השנה נקראת אלא שביעית, ואילו בפרשת ראה, ששם מצות שמיטת כספים, נקראת השנה שמיטה — „מקץ שבע שנים תעשה שמטה“. ומה פרוש שמטה? ממשיכה ומפרשת התורה: „וזה דבר השמטה שמת כל בעל משה ידו“ וגו'. וכן נאמר בפרשה הסמוכה (דב' ט"ו, ט'): „השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיד האביון“ וגו'. אמרו חז"ל (שביעית י', ג'): כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברים על מה שכתוב בתורה השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו' התקין הלל פרוזבול. „שנת השבע שנת השמטה“ — פרושה השנה השביעית, המשמטת חובות בסופה. שנת השבע נקראת כאן שמיטה על שם סופה, כי במשך כל אותה השנה עלולים העשירים להמנע מלהלוות לעניים בגלל סופה. לפי זה יש ליחס את המילה שמיטה המופיעה בפרשת הקהל „מקץ שבע שנים במועד שנת השמטה בחג הסכות“ (דב' ל"א, י') לשמיטת כספים. במועד שנת השמטה — פרושו בזמן, שהשמיטה (הנזכרת בפרשת ראה) פועלת — והוא עם כניסת ראש השנה של השמינית. „שנת השמטה“ האמורה כאן היא השנה, שכל החובות שמוטים, השנה השמינית. (במדרש הלכה מיוחסת שנת השמיטה האמורה כאן לשביעית, שבת הארץ — ר"ה י"ב ע"ב וכן רש"י בחומש).

בפרשת ראה נקראת שנת השמיטה על שם סופה, כי המלוים חוששים משך כל השנה להשמטה שבסופה, ובפרשת וילך (הקהל) היא נקראת ככה על שם תחילתה, שבה כל החובות שמוטים ובה נותגת מצות הקהל. הגה כי כן נקראת שנה שלמה על שם מצוה החלה ברגע הקיצוני שלה, אם בסופה אם בתחילתה ולפי הענין.

השאלה היא: מדוע קושרת התורה את מצות ההקהל לשמיטת כספים? מה ענין הקהל אצל שמיטת כספים?

מה ענין שמיטה [קרקע] אצל הר סיני? נדמה, שלפי הפשט יש לומר, כי אחרי כניסת ישראל לארץ לחיות בה חיים טבעיים על אדמתם, קורא אותם הקב"ה כביכול בכל שנה שביעית בחזרה לפני הר סיני, ששם מצאו בני את

קיומם בלי זריעה וקצירה ע"י ה' וישבו ולמדו תורה. כשם שברך הקב"ה את יום השביעי במן וקדשו במן (רש"י), ככה יברך את השנה הששית ויאפשר ע"י זה קדושת שביעית לקרקע העם ועיסוקם בתורה. — הפסוק „וידבר ה' אל משה בהר סיני לאמר" פותח פרשיות השביעית והיובל. קדושת השנה החמישים מצינת את קדושת יום מתן תורה. החמישים ליציאת מצרים.

דומה לזה מצות הקהל. „...מקץ שבע שנים במעד שנת השמטה בחג הסוכות". נקרא עם ישראל למעמד הקהל, האנשים והנשים והטף. „טף למה באים? כדי ליתן שכר למביאיהו". מהו צורך הבאת קטני הקטנים וע"י זה לזכות את מביאיהו? אלא — כעבור השנה השביעית, אשר בה קורא הקב"ה את ישראל בחזרה לפני הר סיני, יתקים עוד מעמד כעין מעמד מתן תורה בזער אנפין לפני פרידתם איש אל שדהו ואיש אל כרמו — ודוקא בחג הסוכות, המזכיר את קיום העם במדבר. כשם שהושמעו אז ע"י ה' עשרת הדברות, שהם תמצית מצוות התורה, יושמעו עתה ע"י זה שאין עליו אלא ה' אלקיו חלק מספר משנה תורה, המהווה תמצית התורה, לכל העדה כולה בדומה ל„יום הקהל" של מתן תורה. כאז כן עתה אנשים, נשים וטף והגר. פני מעמד הקהל כפני מעמד הר סיני. רושם זה הוא העיקר והוא המחנך. ברור; שהמלך לא יקרא את עשרת הדברות בלבד כבמעמד הר סיני, אבל הם כלולים בקריאת ההקהל. הוא קורא מתוך „ספר העזרה", שלפי דעת אחדים מונח בקודש הקדשים (דברים ל"א, כ"ו) ולפי אחרים הוא הספר השלושה-עשר שכתב משה, אחרי שחילק ספר לכל שבט, והוא מונח בעזרה לצורך הקהל. אם הקהל הוא כעין חזרה על מעמד הר סיני, הרי הספר אינו מובא מן החוץ אלא נמצא בקודש, רמו לתורה מן השמים. ויש לקרא בלשון הקודש ולא בתרגום, למרות הגרים, כלשון עשרת הדברות על הר סיני. מאד מענינת היא השואת הפסוקים הבאים ותבוא השואה זו לחיזוק הרעיון האמור.

פ' ואתחנן (ד', ט—י): רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך... יום אשר עמדת לפני ה' אלקיך בחרב באמר ה' אלי הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי אשר ילמדון ליראה אתי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון.

פ' וילך (ל"א, י"ב—י"ג): הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלקיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת. ובניהם אשר לא ידעו ישמעו וילמדו ליראה ה' אלקיכם כל הימים אשר אתם חיים על האדמה...

יש כאן רמו ברור שמעמד הקהל נוסד לבל „תשכח את הדברים אשר ראו עיניך". בשני מקומות קרא משה את יום מתן תורה בשם „יום הקהל" (דב' ט', י"ו, ד'), וכאן מצות הקהל.

דמיון הקהל למתן תורה נרמז גם בדברי רמב"ם בסוף הלכות חגיגה (ג'),
 (ו'): „וגרים שאינן מכירין חייבין להכין לבם ולהקשיב אזנם לשמוע באימה
 ויראה וגילה ברעדה כיום שניתנה בו בסיני. אפילו חכמים גדולים שיודעים
 כל התורה כולה חייבין לשמוע בכונה גדולה יתרה. ומי שאינו יכול לשמוע
 מכון לבו לקריאה זו שלא קבעה הכתוב אלא לחזק דת האמת ויראה עצמו
 כאילו עתה נצטווה בה ומפי הגבורה שומעה שהמלך שליח הוא להשמיע
 דברי האל”.

במעמד זה של הקהל יש ליצור רקע של „ויחן שם ישראל נגד ההר —
 כאיש אחד בלב אחד”. על כן יש לקיימו בזמן שכל עם מאוחדים ואין בו מצב
 של „עבד לוזה לאיש מלוה” וכלם בני חורין כמו לפני הר סיני. עד לחג
 הסוכות אין עדיין חובות (סתם הלואה שלושים יום), והוא זמן שמחה לעשיר
 ולעני. על כן תולה התורה את מצות הקהל בשמיטת הכספים.

לא תעורר שמחת המלואים ע”י השמטת החובות. זה עתה עברה שנה
 שלמה של קדושה, עברו הימים הנוראים, הגיעה שמחת האסיף ע”י ברכת ה'
 ומעל הכל נוצר רושם של „גילו ברעדה” במאורע ההקהל בלב כל שכבות
 העם, עניים כעשירים. אלה האחרונים משלימים בהבנה וברצון בהשמטת
 החובות ואף יהללו את ה' על הזדמנות זו של יציבת בסיס של אחדות ושלוש
 בהיותם כלם נקיים מה' ומישראל. כן אגחנו מוצאים בספר נחמיה (פרק ה'),
 כאשר גזר על העשירים לותר על תביעתם מאחיהם הדלים, שסבלו מתלותם
 בהם. לפי ראב”ע היה זה בשנת השמיטה. את תגובת העשירים מציין הפסוק
 (י”ג) במלים „ויאמרו כל הקהל אמן ויהללו את ה' ויעש העם כדבר הזה”.

בגליון זה מתפרסמת רשימת ספרים על שביעית, חלק ב,

מאת ר' מאיר וונדר

רשימה זו מופיעה גם בחוברת מיוחדת, כולל מפתחות

המחיר 70 ל”י, כולל דמי משלוח

כמו כן אפשר עוד להשיג רשימת ספרים על שביעית

חלק א' (תשכ”ו), המחיר כנ”ל

המעין

צפניה 26

ירושלים

על ספרים ועל סופריהם

יונה עמנואל

חידושי הריטב"א לש"ס

מהדורת מוסד הרב קוק

חידושי הריטב"א על הש"ס. על-פי כתבייד ודפוסים ראשונים. בצירוף מבוא, ציוני מקורות, מקבילות, הערות וביאורים. הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה — תשל"ט.

על הצורך במהדורה חדשה

בין פירושי הראשונים, שנדפסו עם שגיאות רבות, יש למנות במיוחד את חידושי הריטב"א לש"ס. רבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, תלמידו של רבינו אהרן הלוי מברצלונה (הרא"ה) ותלמידו של הרשב"א כתב פירושים למסכתות רבות. חלק מחיבוריו נדפסו פעמים רבות, חלק מהם נחגלו רק בדורנו ואילו חלק מחיבוריו עוד לא זכינו לאורם ויש חשש שנאבדו. חידושי הריטב"א הם חלק בלתי נפרד מלימוד התורה ופירושיה משולבים בכל לימוד עיוני בש"ס.

המכון להוצאת ראשונים ואחרונים שעל-יד מוסד הרב קוק קיבל על עצמו לפני שנים אחדות להוציא את חידושי הריטב"א לש"ס על פי כתבייד שונים ועל פי הדפוסים הראשונים, בצירוף מקורות וביאורים. צוות תלמידי חכמים שקד על עבודה זו, עמלו, טרחו והצליחו. זה שש שנים רצופות מופיע כל שנה כרך חדש של חידושי הריטב"א במהדורה חדשה מדויקת. כל כרך מהווה יצירה תורתית בפני עצמה. בששה כרכים הופיעו כבר חידושי הריטב"א למסכתות עירובין, יומא, מגילה, ביצה, סוכה, תענית, מועד קטן, גדרים, עבודה זרה ונדה ולפני כחצי שנה הופיע כרך חדש על מסכת גיטין, חלק א'. נדמה שאין לפנינו הוצאה גרידא. זה מפעל רב היקף. עמל רב, שקידה רבה ובקיאות יסודית הושקעו כאן. וכל אלה עשו פרי.

מוסד הרב קוק רשאי להתפאר במפעל תורני זה. יש לציין את העבודה היסודית שנעשתה כאן, ובסיפוק רב יש לברך על המהירות בה מופיעים הכרכים השונים — כל שנה כרך חדש! מוסד הרב קוק השכיל להטיל עבודה זו על תלמידי חכמים אחדים וכך הצליח מוסד הרב קוק להפתיע אותנו כל שנה בכרך נוסף¹.

1 את ששת הכרכים שהופיעו עד עכשיו ערכו הרבנים משה גולדשטיין, אליהו ליכטנשטיין, צבי הירשמן, יחיאל מיכל שטרן, אלעזר הורביץ, אהרן יפהין ודוד מצגר. הרבנים גולדשטיין וליכטנשטיין ערכו את חידושי הריטב"א למסכתות אחדות.

הרבנים המהדירים לא עמלו לשוא. מהדורה זו החזירה עטרה ליושנה ומאפשרת לימוד יסודי בפירושי הריטב"א, ללא שגיאות ההעתקה וטעויות דפוס שהכבידו להבין את דברי הריטב"א על בוריים.

גדולי ישראל הצטערו בעבר על הטעויות שבחידושי הריטב"א. וכך כתב רבינו חיד"א ב"שם הגדולים" "ועתה נדפסו חדושי מגילה להריטב"א וצריך להתבונן בהם כי הם מלאים טעויות" (מערכת גדולים, אות י" ס"י פט). כעין זה בשער חידושי הריטב"א על מסכת עירובין (ווארשא תרנ"ט) "ספרי הריטב"א ז"ל כבר נדפסו פעמים רבות ובדפוסים שונים והיו מלאים טעויות וקמשונים והמביאים לבית הדפוס לא שמו עיניהם לתקנם ועי"ז נמנעו הלומדים ללמוד ולעיין בדבריו". המהדיר טוען שם "על כן קמתי אנכי בעזרה"ת לתקן כל השבושים והטעויות למען שלא להוציא מתחת ידי דבר שאינו מתוקן". במהדורה זו נדפסו הערות חשובות בשם "כור לזהב" מאת הרב צבי הירש הלוי זיסמן. וכן הופיעו חידושי הריטב"א על מסכתות אחרות עם הערות, כגון הערות "חיים מדבר" על חידושי הריטב"א על מסכת יומא מאת הרב חיים מודעי. הרב איסר זלמן מלצר זצ"ל כתב הערות ותקונים. למסכת יבמות (ירושלים תרפ"ז).

במסגרת של "סנהדרין גדולה" על מסכתות סנהדרין ומכות הופיעו חידושי הריטב"א על מסכת מכות עם הערות וביאורים קצרים מאת הרב יצחק רלבג (מכון הרי פישל, ירושלים תשל"ג). אמנם לא היו לפני המהדיר כתבי יד, אך מהדורה זו ראויה לשבח. על מסכתות אחרות נתגלו כתבי יד של חידושי הריטב"א. הרב משה יהודה הכהן בלוי אף מצא חידושי הריטב"א על מסכת בבא בתרא, שעד כה לא ידענו עליהם (ניו-יורק תשי"ד). הרב ברוך יוסף מנת הוציא שוב חידושי הריטב"א על בבא בתרא (ירושלים תשל"ו) והפעם ע"פ ארבעה כתבי יד.

פירוש פחות ידוע של הריטב"א, הלכות ברכות של הריטב"א נדפס כבר בשנת תר"ד בליזורגו. כנראה שבעל משנה ברורה לא ידע על ספר זה. רבינו חיד"א כבר זכה לראות כתב יד של חיבור זה (שם הגדולים, אות י" ס"י פט). לפני שנים אחדות הוציא הרב משה הרשלר חיבור גדול על מסכת ברכות מתוך כתב יד (גנזי ראשונים תשכ"ז) בליווי הערות וביאורים. המעתיק האלמוני ייחס חיבור זה לרבי אברהם אלשכילי. יש משערים שאביו של הריטב"א חיבר פירוש זה (הרב מ"י בלוי בהקדמתו ל"כתבי הריטב"א" ניו יורק תשט"ז). הרב משה הרשלר העיר (פתח דבר ל"גנזי ראשונים" ברכות, עמ' 11) שלא מצאנו שהריטב"א הזכיר את אביו בחיבוריו הרבים ואילו היה אביו מחבר ספרים לא היה הריטב"א נמנע מלהביאו. הרב הרשלר מעלה השערה שאכן ספר זה הוא מהדורה של הריטב"א עצמו והוא מביא לזה אסמכתות אחדות. נראה לי שאין הוכחות ברורות שאכן הריטב"א כתב פירוש זה. אין להתעלם מהשינוי הבולט בין חיבורי הריטב"א הידועים לבין חיבור זה. הריטב"א רגיל להביא פירושים בשם רבותיו הרא"ה והרשב"א, ואילו בחיבור זה על מסכת ברכות אמנם מובאים פירושים שמקורם ברא"ה וברשב"א, אך הם מובאים

כאן בשם „יש מפרשים“ או ביטויים דומים. כנראה שתעלומה זו עוד לא הגיעה לסיומה.

על המהדורה החדשה

במהדורה החדשה של חידושי הריטב"א על ידי מוסד הרב קוק השתמשו המהדירים בכתבי-יד שונים ואף השוו את נוסח כתבי היד עם דפוסים ראשונים של חידושי הריטב"א. הועלתה טענה שבעבודה זו של קביעת הנוסחא הנכונה לא השתמשו המהדירים בכל כתבי-היד הידועים לנו. העיר על זה הרב יעקב הלוי ליפשיץ ב„מוריה“ שבט תשל"ז (עמ' סא). כנראה שבספרית גינצבורג שבמוסקבה נמצא כתב יד של חידושי הריטב"א על מסכת יומא ואילו המהדיר של חידושי הריטב"א למסכת יומא במהדורת מוסד הרב קוק (ירושלים תשל"ו) לא השתמש באף כתב יד והסתמך בעיקר על דפוס ראשון, קושטא תקי"ד. הרב ליפשיץ מתאר במאמרו הנ"ל ב„מוריה“ כל כתבי היד הידועים של חידושי הריטב"א ובודאי מן הראוי שבכרכים הבאים יעשו המהדירים כל מאמץ להשיג צילומים מכתבי-יד אלה, אפילו מכתבי יד שבלנינגרד ובמוסקבה.

נוסף לקביעת הנוסח המדויק, הוסיפו המהדירים הערות וביאורים בשולי העמודים. חלק מהמהדירים כתבו הערות קצרות ואילו אחרים הוסיפו ביאורים יותר ארוכים ויש שהוסיפו בסוף הכרך קונטרסים שלמים עם ביאורים נוספים. לומדי תורה ימצאו כאן ביאורים ואף שיעורי תורה בעקבות הסברים וקושיות בשיטת הריטב"א. ההבדלים הבולטים בהיקף ההערות והביאורים מראה על חוסר עקביות והעדר דרך אחידה. הרבנים המהדירים עשו כאן עבודה יסודית, אך מורגש שכל מהדיר עבד על פי דרכו ועל פי שיקולו האישי. עבודה כה מקיפה כזו של מהדורה חדשה של חידושי הריטב"א, דורשת גישה אחידה מסוימת בין הכרכים השונים ואין לעשותה ללא עורך ראשי וללא קביעת נוהלים קבועים. מן הראוי שראשי המכון להוצאת ראשונים ואחרונים שע"י מוסד הרב קוק ימנו עורך ראשי ואחראי על המשך העבודה. עמל רב הושקע במהדורה זו ולכן מן הראוי שתלמיד חכם יפקח על אחדות מרבית של כתיבת ההערות, השוואות וביאורים.

הצעה זו להמשך הוצאת חידושי הריטב"א במהדורה מדויקת בליווי הערות קצרות בשולי העמודים אינה באה לקפח את שכרם של המהדירים שערכו את ששת הכרכים שיצאו עד עכשיו. המהדורה החדשה של חידושי הריטב"א למסכת נדרים מהווה יצירה תורתית מקיפה. ברוב העמודים היקף הביאורים עולה על דברי הריטב"א ואילו בסוף הכרך הוסיף המהדיר, הרב אהרן יפה'ן, מדור מילואים עם ביאורים נוספים. מילואים אלה מסתעפים ומתרחבים לחיבור בפני עצמו המשתרע על מאה ועשרים עמודים. הביאורים בסוף חידושי הריטב"א על מסכת נדה מהוים גם הם חיבור שלם, פרי עבודתו של הרב דוד מצגר.

ברכה מיוחדת קובעים פרקי המבוא בראשי הכרכים, במיוחד המבוא של הרב משה גולדשטיין בשער חידושי הריטב"א למסכת עירובין. כאן נסקרים

תולדות הריטב"א, רבותיו ותלמידיו וכן כתביו וחיבוריו. אין לנו ידיעות רבות על חיי הריטב"א. תוך עיון בחיבוריו, כולל תשובותיו שהשיב לשואלים, העלה הרב גולדשטיין קוים לדמותו המופלאה של אחד מגדולי הראשונים. כנראה לא שאב המהדיר מכל המקורות המאפשרים לתאר את תולדותיו של הריטב"א בכל הקפן והדרן. ב"מפתח השאלות והתשובות שו"ת הריטב"א" (ירושלים תשל"ג) מובא חומר רב על מעמדו הרם של הריטב"א ועל סבך השאלות שהובאו לפניו. ממקור אחר ידועה לנו עמדתו האיתנה של הריטב"א נגד בעלי חזקה יהודים בגביית מסים. הם הכו את הריטב"א ואף פצעוהו, אך הריטב"א קיים מצות „לא תגורו מפני איש“². לא בכדי זכה בית דינו לכינוי „בית הגדול והיפה“ (שו"ת הריטב"א סי' מג).

דרכו המיוחדת של הריטב"א משתקפת בפירושו לקידושין לג, א „אין בעלי אומניות רשאים לקום מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקים במלאכתם“. הפירוש המקובל שמדובר כשעושים במלאכת אחרים; או שאינם רשאים, כלומר אינם חייבים אפילו במלאכת עצמם (תוספות שם ותוספות חולין נד, ב). הריטב"א דוחה פירושים אלה והציע פירוש אחר תוך ציון שרבו הסכים לו וז"ל „ומסתברא דלעולם אין רשאים ממש ואפילו במלאכת עצמם ולפי שידעו חכמים שכל אדם עושה בזה לפני משורת הדין והיו עומדין מפניהם אף על פי שאינם חייבין והיה להם ביטול ממלאכתם, אמרו שלא יהיו רשאים, כן נראה לי וכן הודה לי רבי גר"ו“ הריטב"א שילב כאן את הכבוד הגדול שכל יהודי רוחש לתלמידי חכמים עם דאגת חז"ל שזה לא יגרום לביטול מלאכה, אפילו אם זה לא ביטול של פועל במלאכת אחרים א". ב"מבוא" של המהדיר כמובן אין התייחסות לפנינים כאלה. מן הראוי שתלמיד חכם ינסה לרכז את הקוים המיוחדים של פירושי הריטב"א, הן בהלכה ואגדה והן בהשקפה ומוסר. ואולי זה ייעשה בכרך האחרון של מהדורה חדשה זו? במאמר הזה יש להביא גם את דברי הריטב"א (הכמעט בלתי ידועים) על מצות ישוב ארץ ישראל בזמן הזה „ישוב ארץ ישראל אינה מצוה לשעתה אלא קיימת לעולם והיא תועלת לכל ישראל שלא תשתקע ארץ הקדושה ביד ערלים וכמו שחששו לזה בהרבה מקומות“ (חדושי הריטב"א ראש השנה לב, ב) ב³.

2 ראה אוצר הגדולים — אלופי יעקב, ח"ד עמ' קנב; אנציקלופדיה עברית, ערך הריטב"א — יום טוב בן אברהם אלאשכילי וראה שם מקורות לתולדות הריטב"א; יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית עמ' 132 וקובץ ציון, תרצ"ו עמ' 45, הערה 59 ושם שהריטב"א נזכר בתעודות כחכם ודיין בקהל סרגוסה וראה שם שמו הלועזי. אגב, בחיבוריו ותשובותיו לא הזכיר הריטב"א את פרשת ההתנפלות עליו.

2א על הפירושים השונים לממרא זו ראה בספר דיני עבודה במשפט העברי מאת ד"ר שילם ורהפטיג, ח"א עמ' 322 ושם הערה 12, אך לא מובא שם פירוש הריטב"א. וראה שם במפתח המקורות בסוף ח"ב ערך ריטב"א ושטה מקובצת עשרות מראי מקומות לפירושי הריטב"א בהלכות פועלים.

2ב בספרי הלכה ובאנציקלופדיות הדגים במצות ישוב ארץ ישראל לא מצאתי ציון לדברי הריטב"א המהוים סיוע רב משקל לשיטת הרמב"ן.

גם בכרכים אחרים של חידושי הריטב"א הקדימו המהדירים מבוא. ביניהם יש לציין את המבוא מהרב אהרן יפה'ן לחידושי הריטב"א לנדרים. כידוע כתב הריטב"א חיבורים שונים של חידושי הש"ס. חשיבות נודעת לשאלה איזו מהדורה לפנינו, מהדורא קמא או מהדורא בתרא. המהדירים הסבירו בדרך זו את הסתירות בין חידושי הריטב"א הידועים לנו לבין דברי הריטב"א המובאים אצל הקדמונים, אשר היו לפניהם כנראה חידושי הריטב"א ממהדורה אחרת. כמו כן ביררו המהדירים איזו תוספות היו לפני הריטב"א וכאן פשר התמיהה שהריטב"א מביא לפעמים פירושי התוספות שאינם זהים עם דברי התוספות אשר לפנינו. לומדי התורה ימצאו בפרקי המבוא אלה ידיעות יסודיות על דרכי הריטב"א בחיבוריו השונים. הרב משה גולדשטיין מביא סמוכין מדברי הריטב"א שבמקומות שונים במהדורא בתרא קיצר הריטב"א, שהרי כך כתב במהדורא בתרא „והרוצה להאריך ימצא במהדורא קמייתא“ (עבודה זרה סו, ב וראה במבוא לחידושי הריטב"א, עירובין, עמ' 23—24 ובהערות המהדיר שם) ³. וכן בחידושי הריטב"א יבמות פא, ב, פו, א וחולין פח, א ועוד.

בעיה מסובכת למדי עומדת לפני כל מהדיר של חידושי הריטב"א. ישנם חידושים לש"ס שבטעות קבעו שהם חידושי הריטב"א. רבינו חיד"א עמד על מדוכה זו, ולפניו הסתפק בזה מהרי"ט אלגזי (הל' בכורות סי' עה) לגבי חידושי הריטב"א למסכת בבא מציעא. ואכן נמצאו חידושי הריטב"א לבבא מציעא והם נדפסו בדורנו ע"י הר"א הלפרין (לונדון תשכ"ב).

3 כ„מבוא“ לחידושי הריטב"א לעבודה זרה כתב הרב משה גולדשטיין שהסיום מ"ר — מפי רבנו, אולי מרמז שפירוש זה שייך למהדורא קמא, כאשר הריטב"א רשם חידושים על פי דברי רבו, הרא"ה. נראה שזאת השערה נכונה. סימן היכר נוסף בצורת הזכרת רבותיו הרא"ה והרשב"א, בסימני חיים או בסימני מתים. בחידושינו לעבודה זרה הזכיר הריטב"א את הרא"ה עם תוספת ז"ל, ואת הרשב"א עם תוספת נר"ו. גם הבדלים אלה מסייעים בקביעת זמן כתיבת החיבור. מאידך מסיים הריטב"א לפעמים את פירושו כמלים „מפי רבינו ז"ל“.

חידושי הריטב"א לראש השנה הם מהדורא קמא (מבוא לחידושי הריטב"א, עירובין, עמ' 25, הערה 198). לפי זה יש ליישב התמיהה שהערתי ב„המעין“, ניסן תשל"ה (עמ' 48, הערה 28) שבראש השנה לב, ב מביא הריטב"א „מרגליות שבידינו מרבינו הרמב"ן מפי מורינו ז"ל“. דברי הרמב"ן המובאים שם נמצאים בפירוש הרמב"ן לתורה ויקרא כג, כד, ואילו מדברי הריטב"א משמע ששמע על דברי הרמב"ן רק מפי רבו. כנראה רשם הריטב"א את דברי רבו כמו ששמע אותם מפי רבו הרא"ה ואף הוסיף שרבו ציין שזאת מרגליות שבידינו מרבינו הרמב"ן.

אגב, במקומות רבים מביא הריטב"א פירושים ששמע מפי רבו, הרא"ה, והם נמצאים בחיבורי הרא"ה שבידינו. כנראה שכזמן כתיבת חלק מחיבוריו, עוד לא היו פירושי רבו בכתובים. ומכאן שינויים קלים הנמצאים לפעמים בין דברי הריטב"א בשם רבו לדברי רבו בחיבוריו. אך ראה דברי הרא"ה בשו"ת הריטב"א סי' עט עמ' פג.

חידושי הש"ס למסכת גיטין המיוחסים לריטב"א הופיעו גם כן במהדורה המדויקת של מוסד הרב קוק ע"י הרב אליהו ליכטנשטיין. כרך זה הופיע השנה וזה בינתים התייבש האחרון שיצא ע"י מוסד הרב קוק. לפני המהדיר היו שני פירושים למסכת גיטין המיוחסים לריטב"א, אך על שניהם ישנם ספיקות. חידושי הריטב"א שנדפסו כבר הם כנראה חידושים מאת רבנו קרשקש. המהדיר מצא כתב יד אחר עם חידושים המיוחסים לריטב"א, אבל המהדיר הטיל ספק גם על ייחוסו של פירוש זה לריטב"א. הרב ליכטנשטיין כתב ב"שער החידושים": „ידוע לנו שרבנו הריטב"א כתב חידושים למסכת גיטין בשתי מהדורות, ואיתרע מזלם של ספרי תורתו והם אבדו. אמנם נמצאים שני חיבורים הנושאים את שמו, ברם שניהם לא מתחת ידו יצאו". אם כך הדבר, למה להוציא חידושים אלה במהדורה החדשה והמדויקת של חידושי הריטב"א על הש"ס?

חשיבות רבה לחידושי הריטב"א על מסכתות יומא, מגילה וביצה שיצאו בכרך אחד בשנת תשל"ו. חידושי הריטב"א על מסכת ביצה יצאו כאן בפעם הראשונה, ע"פ כתב יד יחיד בעולם מגניזת קהיר עם מבוא וצינונים מאת הרב אלעזר הורביץ. חידושי הריטב"א אלה על מסכת ביצה מופיעים בצורה מקוטעת, על כמה דפים בלבד. בגניזת קהיר מצאו דפים תלושים אחדים ואחרי השוואות הגיע הרב הורביץ למסקנה שאכן ישנם כאן קטעים מחידושי הריטב"א. המעיין במבוא של הרב הורביץ יווכח שאין להטיל ספק בכך שהמהדיר מצא שרידים מחידושי הריטב"א על מסכת ביצה.⁴

המהדורה החדשה של חידושי הריטב"א למסכת יומא מביאה ברכה ללומדי תורה, ובמיוחד ללומדי סדר קדשים. כנראה לא כתבו הרמב"ן, הרא"ה והרשב"א חידושים למסכת יומא, שבעיקרו דיני קדשים, סדר העבודה בבית המקדש בכלל וסדר עבודת יום הכפורים בפרט. הריטב"א כתב חידושים על מסכת יומא ובפירושו ישנם מקורות והסברים לסוגיות קשות. מרן בעל כסף משנה הסתמך פעמים רבות על חידושי הריטב"א למסכת יומא כדי להסביר את שיטת הרמב"ם בהלכות תמידין ומוספין, כגון פרק א, הלכה יב, פרק ד, הלכה ה וכן שם בהלכה ו והלכה ט ועוד. מאידך מביא הכסף משנה שם בפרק ב, הלכה י, ומצאתי כתוב בשם הריטב"א בפ"ק ד'יומא". דברי הריטב"א המובאים שם בכסף משנה אמנם נמצאים בחידושי הריטב"א, שם דף יג, א, אך בשינויים. המהדיר מעיר (שם הערה 630) „עי' כסף משנה ... בשם רבנו", אך לא ציין שהכסף משנה כתב „ומצאתי כתוב בשם הריטב"א" ואף לא ציין שהמובאה בכסף משנה אינה כמו לפנינו בריטב"א.⁵

4 המהדיר מציין במבוא (עמ' 10—11) שהריטב"א מוכיר בחידושו לביצה את רבו הרא"ה בשם „מורי הרב הכ"מ", ומכאן שהריטב"א כתב חיבור זה בשנת פטירתו של רבו. לא ידוע לנו בדיוק מתי נפטר הרא"ה, כנראה בין ה' נג—ס (1293—1300).

5 הכסף משנה דן שם בדברי הרמב"ם שבגדי כהונה שתורם בהם הדשן יהיו פחותים מן הבגדים שמשמש בהם בשאר עבודות שנאמר ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים

עבודה יסודית עשה הרב צבי הירשמן בהערותיו לחידושי הריטב"א למסכת מועד קטן. חידושים אלה נדפסו עכשיו ע"פ כתבי יד אחדים ואילו ההערות הקצרות של המהדיר ראויים לאומרם. געיר רק לדברי המהדיר על דברי הריטב"א מועד קטן, כו, ב, „אחד השומע ואחד הרואה כיון שהגיע לצופים קורע“. הריטב"א מפרש „אחד השומע — פי' שראה בנינה ושמע חורבנה“. המהדיר (שם הערה 199) מעיר „מבואר דס"ל דא' השומע דחייב לקרוע, הוא רק כשראה הבית בבניה ואח"כ שמע חורבנה, ועי' רש"י—כת"י דכתב: אחד השומע שחרב באותן הימים, מיירי שהיה הבית קיים, וכנראה דכיון ג"כ לפירוש רבנו“. אך נדמה לי שיש הבדל בין פירוש רש"י לפירוש הריטב"א. לפי הריטב"א חיוב הקריעה אחרי שמיעה רק אם השומע אכן ראה עוד את בית המקדש בבנינו, ואילו לפי רש"י חיוב הקריעה על כל מי ששמע אז על חורבן הבית, אף שמעולם לא ראה את הבית בבנינו, וזה מה שכתב רש"י „אחד השומע שחרב באותן הימים מיירי שהיה הבית קיים“, ואילו לפי הריטב"א החיוב היה רק על השומע „שראה בנינה ושמע חורבנה“. המהדיר מעיר שלפי פירוש הריטב"א מובן למה לא מובא הדין של „השומע“ בדברי הרמב"ם והפוסקים, שהרי דין זה, לפי פירוש הריטב"א, אינו שייך בזמן הנה. הסבר זה להשמטת דין „השומע“ כתב כבר בשעתו הרב יצחק דוב הלוי במברגר בשם בנו הרב משה אריה בפירוש יצחק ירנו על הלכות אבל (ס"ק תרס"א) של רבינו יצחק אבן גיאת (פירטה תרכ"ב) ⁶.

זכות גדולה למנהלי מוסד הרב קוק להיות בין מזכי הרבים בהוצאת חידושי הריטב"א. בדורנו נתגלו כתבי יד שונים מחבורי הריטב"א וזה מאפשר להוציא את חידושי בצורה מדויקת. בעשרות השנים האחרונות זכינו גם לאורן של שאלות ותשובות הריטב"א, או ליתר דיוק תשובות שהמהדירים מייחסים לריטב"א ⁷. תשובות אלו מגלות שהריטב"א היה בשעתו בין גדולי

והרים את הדשן. הכסף משנה מעיר שדין זה נאמר על הוצאת הדשן ולא על הרמת הדשן. בהקשר זה כתב „ומצאתי כתוב בשם הריטב"א“. רבים דנו בפסק הרמב"ם, ראה תורה שלמה, כרך כו, ויקרא ו, ג סי' מד (ב). אך עיקר הקושיה אינו בפסק הרמב"ם אלא בהסתמכותו על פסוק שאינו קיים, שהרי הפסוק אומר „ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים וחוציא את הדשן“ ואילו הרמב"ם מסתמך כאילו על פסוק שאינו לפנינו וכך ציטט הרמב"ם „ופשט את בגדיו... והרים את הדשן“. וזה תמוה מאד. וראה ספר החינוך, מצוה קלא שגם בתרומת הדשן לוקח הכהן בגדים פחותים (כמו הרמב"ם), אך מדגיש שהפסוק מדבר על הוצאת הדשן, וראה פירוש הר"ם, תמיד, פרק ה, משנה ב. ⁶ וראה המעין, טבת תשל"ט עמ' 48 שבדורות האחרונים דנו בהשמטת דין „השומע“, אך לא הביאו את דברי הרב י"ד במברגר ב"יצחק ירנו".

⁷ בניגוד לרבו הרשכ"א, לא נתפרסמו תשובות רבות מהריטב"א וגם אלו נתגלו רק בדורנו. קובץ של י"ט תשובות נדפסו ע"י ר"ז בינדוביץ בס' חוט המשולש, ניו יורק תש"ב ושוב ע"י רמ"י בלוי בתוך כתבי הריטב"א, ניו יורק תשט"ז. ועוד קובץ עם ר"ט תשובות הוציא הרב יוסף קאפת, ירושלים תשי"ט. ראה ס' שרי האלף, מהדורת

ההוראה שבדורו. אף מלך קשטליא פנה אליו להכריע בתלונה נגד דיין שהוגשה לפני השלטון (שו"ת הריטב"א, סי' קלא). בתשובתו הסכים הריטב"א עם הדיין שגזר על יהודי לקצוץ ידו, אך לא הסכים עם גזרת הגירוש שהדיין גזר. חשיבות רבה לתשובה זו המראה פרטים רבים על דרכי השיפוט של דייני ישראל אשר בגלות ספרד⁸. התשובה מוכיחה שאכן ביטל הריטב"א חלק מפסק דינו של הדיין.

ספר הזכרון ואי-התערבות הריטב"א בחרם

כידוע כתב הריטב"א את ספר הזכרון, להמליץ על הרמב"ם נגד השגותיו של הרמב"ן בפירושו לתורה⁹. ספר זה הופיע במהדורות שונות, ועולה על כולן מהדורת הרב קלמן כהנא (ירשלים תשט"ז). גם הרב משה יהודה בלוי הוציא ספר זה פעמיים (ניו יורק תשט"ז—תשכ"ג). גם למהדורות הרב בלוי ערך רב. בסוף המהדורה המתוקנת של הרב בלוי (ניו יורק תשכ"ג), כתב המעתיק „גשלם ספר הזכרון שחבר מורנו הרב ר' יום טוב בן אשבילי ז"ל בסוף ימיו להציל הרמב"ם ז"ל מאשר השיגו הרמב"ן ז"ל בפירושו התורה" (ההדגשה במקור). לא ידוע לי ממקור אחר שהריטב"א כתב את ספר הזכרון רק בסוף ימיו, כלומר אחרי פטירת רבו הרשב"א. מה ראה הריטב"א על כך ומה הגיע אליו לכתוב ספר זה בסוף ימיו? מה הניע את הריטב"א לצאת להגנת בעל מורה נבוכים? בחידושי מכנה הריטב"א את הרמב"ן פעמים אין ספור בתוארי כבוד „רבינו הגדול ז"ל" ואף בתואר „הרב החסיד ז"ל" (יומא כג, ב). מאידך מיעט בהבאות מדברי הרמב"ם בספר מורה נבוכים. השפעתו של הרמב"ן על הריטב"א היתה גדולה, בניגוד לדרכו הפילוסופית של הרמב"ם. במקומות אחדים רמו הריטב"א להתעסקותו בתורה הקבלה, כגון „ובדרך האמת יש טעם סוד בדבר" (עירובין יג, ב), „וסוד המזבח ידוע... והיא חכמה שלימה שראויה לקלם ולשבח, והמשכיל יבין" (סוכה מה, ב), „וכן עיקר וידוע לבעלי האמת" (תענית כו, ב)¹⁰. גם בתורת הנסתר הלך הריטב"א בעקבות הרמב"ן.

ירושלים תשל"ט, ח"ב עמ' שנו ושם עמ' תרלה. יש להטיל ספק בכך אם הריטב"א כתב את כל התשובות שבמהדורת ר"י קאפח ופלא שעורכי מפתח שו"ת הריטב"א בהוצאת המכון לחקר המשפט העברי ייחסו את כל התשובות הנ"ל לריטב"א.

8 וראה שו"ת הרא"ש, כלל יז, ס"ק ח: „בכל הארצות ששמעתי עליהם אין דנין דיני נפשות לולי פה בארץ ספרד ותמהתי מאד בבאי הלום... והנחתי להם במנהגם אבל מעולם לא הסכמתי עמהם על איבוד נפש". וראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך בית דין (כרך ג, עמוד קעג) ושם מקורות נוספים, אך לא צוין שם שו"ת הרא"ש הנ"ל. וראה ביאורים סי' יב בסוף חדושי הריטב"א נדה.

9 ברשימת החיבורים של הריטב"א כאטלס עץ חיים מאת רפאל הלפרין (תל אביב תשל"ח) סי' 1094 נשמט ספר הזכרון.

10 וראה ריטב"א יבמות מט, ב „גם ע"ד האמת אין צריך למה שאמרנו והמשכיל יבין" ושם „סודם עמוק ונשגב וידועים לבעלי האמת... וסודם ליודעים חן". וראה שו"ת

למה, בכל זאת ניגש להגן על הרמב"ם נגד השגתיו של „רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל" ? אולי ההשערה הבאה אינה רחוקה מן האמת.

שני דורות לפני הריטב"א פרצה המחלוקת המרה מסביב המורה לנבוכים. הרמב"ן נסה להשקיט את אש המחלוקת, אך לא הצליח. בזמנו של הריטב"א התלקה הויכוח מחדש, והפעם על לימוד הפילוסופיה ולימוד חכמות חיצוניות. הרשב"א ועוד כארבעים גדולי ספרד הכריזו בשנת ה' ס"ה (1305) חרם על לימוד פילוסופיה וחכמות חיצוניות לפני גיל העשרים וחמש. בין שמות החותמים נעדר שמו של הריטב"א. הרב משה גודשטיין עמד על עובדה זו (מבוא לחידושי הריטב"א, עירובין, עמ' 9) ומסביר „נראה שרבינו עסק בעיקר בתפקיד ראש ישיבה ומורה הלכה ושואלים ומנע את עצמו מעסקנות צבורית ולא הכניס עצמו לסבך הבעיות השונות שעלו על הפרק מדי פעם ... על החרם חתמו כארבעים מגדולי וחשובי ספרד ואילו רבנו לא נימנה עמיהם, ואף לא הוזכר שמו בכל אותה פרשה סבוכה. כנראה שהסיבה לכך היא, טרדותיו המרובות בהרבצת תורה ופסק הלכה שלא הניחו לו להתערב בעסקנות כללית".

הסבר זה „בעל בתי" למדי. וכי הרשב"א לא היה טרוד בהרבצת תורה ופסקי הלכה? כמו כן אין לכנות חתימה על חרם כחלק של „עסקנות ציבורית" או „עסקנות כללית". אם הרשב"א מצא לנכון להפסיק את לימודו עבור הכרזת החרם, גם הריטב"א לא היה רואה בזה „עסקנות כללית". כנראה היתה לריטב"א דעה אחרת. הוא חשש ששוב תתלקח מלחמת חרמה בין חכמי התורה, כמו שזה קרה כמה עשרות שנים לפני כן, מחלוקת וריב אחים שהביאו אסון על עם ישראל בספרד, פרובנס וצרפת. כנראה שגם הריטב"א התנגד ללימוד פילוסופיה ולימוד מופרז של חכמות חיצוניות א¹⁰, אך לא ראה שבהכרזת חרם יושע עם ישראל. הריטב"א סבר שיש צורך בסבלנות בין הפלגים השונים של חכמי התורה. ואם בדורות הקודמים היתה מחלוקת לשם שמים, בדורו היה חשש שלא כל אחד המרים את דגל המלחמה, אכן מתכוון רק לשם שמים. רמזים ברורים לגישה זו אנו מוצאים בספר הזכרון. בפרשת וירא (בראשית יח, ב) דחה הרמב"ן בתקיפות את הסבר המורה נבוכים שביקור המלאכים אצל אברהם אבינו היה רק מראה נבואה. לפני שהריטב"א המליץ על שיטת הרמב"ם, הקדים הריטב"א הקדמה חד משמעית על צדקת ביקורת הרמב"ן ז"ל „ואומר אני כי הקבלה האמתית אשר לרבינו ז"ל בזה ובענייני הנביאים ובמראותיהם, שהם אמת דברי אלהים חיים, גרם לו להרחיק בזה דברי המורה".

הריטב"א ס"י קמב; הלכות ברכות לריטב"א, פ"א ס"ק א, ב, פ"ו ס"ק י, יב, טו, טז;
חידושי הריטב"א סוכה ה, א; לה, ב; בבא בתרא עה, א; שבועות ט, א, (כשם הרמב"ן); ראש השנה לה, א.

10א הריטב"א היה בקי בחכמות הגאומטריה ובחשבון התקופות ואף הכיר את דברי „המתעסקים בחכמת התשבורת" (עירובין נו, א—ב) ואת „ספר הטבעים" (קדושין מט, ב) ואת ספרי בעלי הדקדוק (גדה כ, א).

הריטב"א סיים את דברי ההתנצלות על שיטת המורה נבוכים ז"ל, כי דרך הרמב"ן ז"ל בענין המראה של אברהם דרך מקובלת וסלולה, אין לנטות ממנה ימין ושמאל, אך חמלתי על המורה ז"ל, ועל יגיעתו, וכי כל דבריו לשם שמים וחכמה גדולה, ושאין בי ולכיוצא בי להגדו בהם, כאשר עושים רבים ואם לרבינו ז"ל נאה לדבר ולעשות לאשר אחריו עוון ואשמה".

דברי הריטב"א ברורים למדי. הביקורת על המורה נבוכים מוצדקת, אך דברי המורה נבוכים נכתבו לשם שמים¹¹. ואם גדולים כמו הרמב"ן כתבו נגד הרמב"ם, לנו אין רשות לזה. הריטב"א התנגד ללכת באותה דרך, כאשר עושים רבים".

במקומות אחרים בספר הזכרון אף הרחיק לכת והריטב"א טען שיש מקומות שהרמב"ן לא ירד לסוף כוונת הרמב"ם. אין כאן המקום להאריך בזה. אך ברור שהריטב"א התנגד לכל ליבוי מחלוקת שיש בה סכנה של השמצות גדולי ישראל שעשו גדולות עבור עם ישראל וכל מה שעשו עשו לשם שמים. זה ועוד: אם גדולי עולם כתבו נגד הרמב"ם, אין זה מתיר את המשך המחלוקת. אדרבה. מי שימשיך — הוא חוטא¹².

הארכנו קצת בפרשה זו, אחרי שהמהדיר של חידושי הריטב"א למסכת עירובין נסה להסביר את שתיקתו של הריטב"א בפרשת החרם. נדמה שעל סיבת שתיקתו רמו הריטב"א בספר זכרון, אשר כתב „בסוף ימיו“, כנראה בעשר שנותיו האחרונות, אחרי פטירת הרשב"א. האם אין כאן תשובה על העדר שמו של הריטב"א בין החותמים על החרם?

פרשת חייו של הריטב"א וייחסו לבעיות דורו טעונים עוד בירור. מיותר להדגיש שעיון בפרשת חייו אינו אלא פרפרת לחכמה, כאשר רוב חכמתו וגדולתו של הריטב"א בחידושי ובפסקיו. יבורכו מוסד הרב קוק והרבנים העובדים במחיצתו העושים כעת מאמצים רבים כדי להביא לנו את חיבורי הריטב"א בצורה שלמה ומבוארת.

11 בהקדמתו לספר הזכרון כותב הריטב"א על הרמב"ם „המאור הגדול מורה דעת ומבין שמועה מלא תורה ומצות כרמון, רבינו משה בן מיימון“ ושם עוד „חכמתו ממעין חכמת השכל נובעת לפתוח חלונות סתרי תורה ותעלומה יוציא אור, והעם ההולכים בחשך בדורו באורו ראו אור“. ושם בהמשך „שפשטה בישראל תורתו והיה נזר עדות, גדול שמו בגוים בתורה ובחסידות, ובספריו בתלמוד אנו חיים ובצלנו נחיה בגוים“. וראה הסבר הריטב"א על אגדות חז"ל תמוהות בחידושי בבא בתרא, ריש פרק חמישי. אולי יש כאן השפעה מהרמב"ם. וראה חידושי הריטב"א יבמות עה, ב „והרמב"ם ז"ל שהוא הבקי שברופאים“.

12 על זהירותו לא לפגוע בכבודו של חכם, השווה שו"ת הריטב"א סי' רח „ובגנות בהמה סמאה לא הייתי רוצה לדבר, כל שכן וכל שכן באיש מסוים בחכמה וביראת שמים כמוך“.

תגובות

אברהם קורמן

הערה להערות

הרב אברהם סופר ובנו דוד ב"ה, הערות לש"ס" (המעין), ניסן תש"מ, עמ' 55) הצביעו שהמשנה הפכה את הסדר כפי שמופיע בתורה:

„אין בין מצורע מוסגר למצורע מחלט אלא פריעה ופרימה. על כך שאל בנו — מדוע הפכה המשנה (מגילה ז, ב) את הסדר של הפסוק, 'הצורע אשר בו הנגע בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע' (ויקרא י"ג מה), וצ"ב".

העורך אף הגדיל את הפליאה בהצביעו שגם בתורה עצמה מופיע סדר שונה: „וכן יש לדון בסדר פרשיות התורה. אחרי מיתת נדב ואביהו נאמר 'ראשיכם אל תפרעו ובגדיכם לא תפרומו' (שם י, ו), פריעה ואחר כך פרימה, וכן בפרשת אמור 'את ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרומו' (שם כ"א, י) גם כאן פריעה ואחר כך פרימה, ואילו בצווי למצורע 'בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע'".

קושי מעין זה ולפעמים נראים הדברים אף בניגוד להלכה מצאתי בלמעלה מעשרים מקומות. ברם, ההסבר הוא פשוט, כי זהו סגנון התורה, שהאחרון בהוראה הוא הראשון בבצוע. הראשון שהכיר בכך הוא ר' יהודה החסיד האומר: „האב שמצווה לבנו מעשים, מה שחפץ שיעשה תחילה, יאמר לו באחרונה" (ספר חסידים תקס"ח) והוא מביא שם הוכחות לכך. אביא להלן בקיצור כמה דוגמאות לכך.

„ויבוא אברהם לספור לשרה ולבכותה" (בראשית כ"ג, ב). מפרשי המקרא נדחקו לתרץ מדוע הקדימה התורה „לספור" לפני „ולבכותה", כאשר ההלכה אומרת (ראה מועד קטן כ"ז, ב) „ג' הימים הראשונים — לבכי, ז' להספור" (ראה ריב"א על אתר ועוד). אולם כאמור, דוקא בשל כך הקדימה התורה „לספור" לפני „לבכות", כי הראשון בהוראה הוא האחרון בפצוע.

„בונה ירושלים ה', נדחי ישראל יכנס" (תהילים קמ"ז, ב) על כך נאמר בתנחומא: „א"ר שמואל בר נחמני: מסורת אגדה היא, שאין ירושלים נבנית עד שיתכנסו הגלויות. ואם יאמר לך אדם שכבר נתקבצו הגלויות ולא נבנית ירושלים אל תאמין. למה שכך כתיב 'בונה ירושלים' ואחר כך 'נדחי ירושלים יכנס' (תנחומא נח י"א, ועוד).

האין כאן הוכחה לסתור? הרי בפסוק נאמר תחילה „בונה ירושלים" ואילו המסורת היא שתחילה יתכנסו הגלויות? אלא כאמור, דוקא מסגנון זה הביא ר' שמואל הוכחה למסורת האגדה.

אף בנוגע לפרשת מצורע, הסדר בבצוע הוא האחרון בהוראה, כלומר „וראשו יהיה פרוע" יקדים ל„בגדיו יהיו פרומים", אולם כשמדובר בשלילה מן ההכרח להקדים את שאין לבצע. אשר לסגנון חז"ל הוא אכן שונה מסגנון התורה בגושא זה.

נתקבל במערכת

תלמוד ירושלמי עם פירוש תולדות יצחק ועם פירוש תבונה מאת הרב יצחק אייזיק קראסילשציקאוו זצ"ל אשר בגלות רוסיה. חלק ראשון, מסכת ברכות עם פירוש מבעל ספר החרדים, פני משה, מראה הפנים, רידב"ז ועוד. בני ברק תש"מ.

מסכת שביעית תלמוד ירושלמי עם הגהות הגר"א וביאור הגר"א. ע"פ כתבי היד, בצירוף הגהות הגר"א בחיבורים אחרים עם לקט ביאורים. מאת הרב קלמן כהנא. הוצאת המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה שע"י פועלי אגודת ישראל. ירושלים תש"מ.

חידושי הריטב"א על הש"ס ע"פ כתבי יד ודפוסים ראשונים, בצירוף מבואות, הערות וביאורים. מסכת גיטין, פרקים א-ד. שני פירושים המיוחסים לריטב"א. מאת הרב אליהו ליכטנשטיין. מוסד הרב קוק, ירושלים תש"מ.

דברי מנחם בירורי הלכות על שלחן ערוך - אורח חיים. חלק שני. כולל הערות וביאורים במלאכות שבת, קונטרס מלאכת מחשבת, קונטרס תיקון עירובין במגהטן ועוד. מאת הרב מנחם מענדל כשר. הוצאת בית תורה שלמה, ירושלים תש"מ.

תחומין תורה חברה ומדינה, קובץ הלכתי על שאלות מעשיות בקיום התורה במדינת ישראל. מדורים: שבת ומועד, הארץ ומצוותיה, משפחה ורפואה, חברה ומשפט, צבא ומשטרה, משק וכלכלה ומדור „צמת" הוצאת צמת, אלון שבות, גוש עציון. חלק א. חורף תש"מ.

שו"ת וחידושי רבי בצלאל רנשבורג, מופיע לראשונה מכתבי יד וספרי המחבר ובני דורו עם ציוני מקורות מאת הרב צבי יהושע לייטנר. מכון ירושלים, תש"מ.

שו"ת מהר"ש מוהליבר שאלות ותשובות וחקרי הלכה מאת הרב שמואל מוהליבר, בצירוף מבוא והערות מאת הרב יהודה לייב מימון. מוסד הרב קוק ירושלים תש"מ.

מפתח להלכות שבת הכלולים בשולחן ערוך, אורח חיים ובמשנה ברורה. נערך ע"י שלמה הלוי במברגר. הוצאת ספרים פלדהיים, ירושלים תש"מ.

רשימת הספרים על שביעית

ח ל ק ש נ י

החלק הראשון של רשימת הספרים על שביעית נדפס ב„המעין“ טבת תשכ״ו, וגם כתדפיס מיוחד עם מפתחות. בסוף אותה שנה נדפסו רשימות המילואים א—ב, ובשמיטת תשל״ג רשימת המילואים ג. יש מקום עתה לסכם את יבולה הספרותי של שמיטת תש״ם, שהיתה שנה פוריה בהדפסות צילום ובספרים מקוריים חדשים. למען הנוחיות איחדנו כאן את כל רשימות המילואים, כך שתדפיס זה יצטרף אל החוברת המקורית להרכבת הרשימה כולה. ספרים מעטים בלבד לא החזקנו ביד, ורשמנום לפי קטלוגים, ידיעות בעתונות או מפי השמועה. גדל מספר הפרסומים על שמיטה בשפה האנגלית, פחת משקלם של הדיונים אודות היתר המכירה, והתעצם מספרם של הפירסומים העוסקים בהלכות השמיטה, הוראתה והיבטים מיוחדים שלה. הדבר משקף את חדירתו והתפשטותו של רעיון השמיטה הלכה למעשה בקרב חוגים רחבים בעיר ובכפר.

1 כפתור ופרה.

עיר מגוריו בית שאן משמשת נושא לספרו של הרב אליעזר בוגרד בעת שהיה רב העיר: בית שאן כתולדות ישראל לפי המקורות, (עפולה תשכ״ה). הוא מדגיש בו את דינה של העיר לגבי מעשר ושביעית. ר״י דינקלס לא כלל בספרו על שביעית (40) ליקוטים מהכפתור ופרה, בגלל ריבוי החומר. החלק הראשון מפירושו של הרב הרב יוסף בלומנפלד גן יוסף, נדפס בניו יורק תשי״ח, החלק השני בתשכ״ז, ובו גם על הפרקים העוסקים בשביעית. רשימתו של רכ״פ טכורש על הספר: סיני, כרך מה, עמ' קכג—קל.

ה. צילום הוצאת תרנ״ז—תרנ״ט, ירושלים, גויל, תשל״ו, 2 כר' (42), תתצו, 2 עמ').

דברים על ר' יעקב בעל הלכות ארץ ישראל: ספר יובל המזרחי, 1952, עמ' 5—14.

3 שערי צדק.

ה. ד״צ מהדורת ירושלים תש״א, מופיע כעת מחדש בפעם השלישית (!). בסוף הוספות, תיקונים, תוכן ענינים מיוחד, והערות בענינים שונים מהרב י״ד גרודזיצקי. ירושלים, ר״א יעקובוביץ, תשכ״ו. 6, קצב, י; עז עמ'.

ו. ד״צ מהדורת ירושלים תרכ״ד עם מפתח, בני-ברק תשל״ב, 3, מו, 1 ד'.

פאת השולחן.

4

בסוף ההקדמה כותב המחבר „הודאה רבה“ שהחל להדפיס את ספרו בתקצ"ג, ובגלל המרד שפרץ, חלה הפסקה עד תקצ"ו. הוצאה הראשונה נדפסה באותיות רש"י ומרובעות. רק בהוצאה השלישית יש שני סוגי אותיות מרובעות: הגדולות לדברי הרמב"ם, הקטנות לדברי פאה"ש, ובאותיות רש"י שו"ע לשבת של הרידב"ו (הערת יצחק יודלוב).

ו. ד"צ ירושלים תשי"ט לפי תרע"א. ירושלים, יד בנימין, תשכ"ח.
6, 11 עמ', 1 ג—קלו ד'.

עם הגהות והערות מכתב יד המחבר, אותן רשם בשולי ספרו ובפנקס הכולל בצפת. בהתחלה אגרות רבנו ותולדותיו כתובים ע"י ר' בנימין מינץ, והגהות הרב קלמן כהנא בשני הדפים האחרונים.

הלכות שביעית.

4א

א. בחלק הראשון פירוש הרב בנימין יהושע זילבר על חמשת הפרקים הראשונים של פאת השולחן. חלק שני, פרקים ו—י, ירושלים תשכ"ו.
חלק זה ערוך במתכונת קודמו, ומודגשים בו עניני שמיטת כספים ופרוזבול. בהקדמה מבואר כי פרק זה סידר בנו הרב יחיאל אברהם, ובו גם תשובות המצויות להישאל בענינים אלו, וסדר הפרוזבול מעובד על פי נוסחאות הקדמונים. בסופו קונטרס ארבעה מינים והלכותיהם ביחס לשביעית, וכן המאמר: „גידולי קש, המעובד בהוספות ותיקונים מהמאמר שהופיע בשם זה בחוברת הנאמן, ניסן-אייר תשכ"ו. קונטרס ארבעה מינים בשביעית הנזכר, צולם בסוף ספר חיים וברכה למשמרת שלום, מאת הרב שלום שכנא טשרניאק על הפמ"ג, ד"צ תל-אביב תשכ"ו. בנושא זה ראה גם את הפרק ארבעת המינים בשביעית, בספרו של הרב אליהו וייספיש ארבעת המינים למהדורותיו השונות.

ב. מהדורה שניה של שני החלקים. בני-ברק, דפוס וקסברגר, (תשל"ט).
קפו; קצא עמ'. ספר הלכות שביעית של רד"צ רוטשטיין לא הופיע כלל.

א. ברית עולם על הלכות שביעית, מאת הרב בנימין יהושע זילבר, בני-ברק, דפוס ליפא פרידמן, תשל"ב. ה, קכו עמ', מפתח. מהדורה שניה כנראה בתשל"ג, קכב עמ'.

ב. שנת השבע. דיני שמיטת קרקעות ושמיטת כספים, מהרב משה נחמיה כהניו, בתוספת מבוא על מעמדו ופעלו של המחבר בירושלים, מאת ר' מנחם מענדיל גערליץ. ירושלים, הועדה להוצאת כתבי המחבר, תשל"ב. כ, 2 עמ', לב ד', פז—צא, 5 עמ'. איורים, פקסימילים.

ד"צ מהדורת תרמ"א. ההוספות צולמו מהספר שאלו שלום ירושלים, תשכ"ט. צורפו פקסימילים של שערים שונים, ובסוף מכתבו של רבי אלכסנדר לפידות מראסיין שהתיר ב„הלבנון“.

66

7 היתר המכירה לעכו"ם בשביעית, שו"ת מהר"ש מוהליבר, יו"ד, כב' עמ' קיב. נשלח אל הרב בן-ציון שטרנפלד אב"ד בילסק, ובסיום: פשיטא דשרי. רבני הספרדים היו בעד היתר המכירה, וכמו שכתב הרב עובדיה הדאיה בחוברת אור תורה, ראה בספרי מאיר עינים, ב, 317. טענות נגד המחמירים בפני הרב חיים דוד הלוי בחוברת שבילין, כפי שצינתי במאיר עינים, א, 392. בירורו של רבי יצחק יעקב וייס גאב"ד ירושלים, בנדון שאין לסמוך על "היתר מכירה" בשביעית, ספר זכרון להרב עמרם בלוי, תשל"ט, רכא—רלה.

עם המתירים ב"המליץ" התוכח גם

10א שאלות ותשובות שפת הים, חלק שני הנקרא קונטרס זכר לשביעית. ר' יחיאל מיכל ב"ר נתנאל [ולפנזון] החובק"ק יאנישאק ומלפנים בק"ק סעליץ ופאריץ. זילנא, דפוס רי"ל מ"ץ, תרמ"ח. כב ד'.

המתבר הוציא לאור את החלק הראשון של תשובותיו על אורת חיים ויורה דעה (שם, תרל"ה). מסכימים עליו גדולי הדור, וביניהם מו"ר ר' יוסף דב סולובייצ'יק מסלוצק, והם מציינים את רוחב ועומק ידיעותיו, וכי לגדולות נועד. חלק שני זה נקרא זכר לשביעית. לבד אשר כשמו כן הוא, המדבר לברר דין השביעית, עוד מספרו אלף ומ"ט, כי שער אחד לא נתגלה... אחרי פתיחה בת י"ז פרקים בענין ספק דאורייתא, הוא מתיחס לדבריו של הרב המתיר ב"המליץ" [הוא ר' יצחק חלף אולשוואנגער מפטרבורג], וסותר דבריו אחת לאחת. מזכיר גם את ראמ"ל מראסיין, שכתב שם "ביראת ד' טהורה דרך מו"מ ולא להלכה ולמעשה ג"כ קולות בענין הזה". באות ס"א מפלפל בתשובת נו"ב על שביעית במהדו"ת סי' ל"א, ומסיים: "ולכן לעג"ד כל ההיתרים הנ"ל קשה לסמוך עליהן, רק יש להקל בתולדות של האבות כמוש"ל, ובמקום הפסד מרובה, ע"פ ראית עיני הגאונים שם בירושלים. וכן נלעג"ד בזה אם יסכימו רבותי לזה, דיכולין להעמיד שומרים שלא יבזו כנענים פרות השביעית, ולדידן כל מושבות המעטים שבירושלים מישראל כעומדין על הספר דמי... עכ"ל.

14 תורת יהונתן.

ב. ד"צ, ירושלים, דפוס עתק, תשל"ג.

14ב קול מהיכל... שנת השמטה כי באה, ואחינו הקולוניסטים... החרדים לדבר ד'... קבלו עליהם את האיסור... עבודה בשדה... ועלינו לחוש... לעזר וסעד... ירושלים תרמ"ט. 1 ד'.

על החתום שלושים רבנים מירושלים. בשולי הדף: הודעה גלויה מרבי יהושע ליב דיסקין ורבי שמואל סלאנט "כי אין שום היתר לחרוש ולזרוע". נדפס גם כמודעה ב"החבצלת". פרטים נוספים וצינונים ביכליוגרפיים: ספר היובל לאם המושבות פתח תקוה בעריכת ג. קרסל, עמ' 187—188. בענין השמיטה כתב בתרמ"ט גם ר' טוביה רוזנטל, ראה להלן 18.

- 15 ורכו של האדר"ת היה להסוות שהוא המחבר, והשוה למשל ספר „אחרית השנים“ על מצות וידוי מעשר. נדפס בעילום שם בווארשא תרנ"ג, עם הסכמות הנצי"ב ובעל ערוך השולחן. לשם הסוואה צירף המחבר בראש הספר הערות „דבר אליהו“ בשמו המפורש.
- 16 נשמטה שורה, וצ"ל כך: רבי גרשון חנוך ליינר מראדווין כתב לרי"א מקובנא ביום י"ג ניסן תר"ן: הגני שולח בזה שני מאמרים, מאמר אחד הוא עין התכלת... ומאמר השני הוא על דבר השמיטה (הערת ר' שמואל אשכנזי).
- 17 משיב דבר צולם מחדש בירושלים תשכ"ח.
- 18 הלכה מבוררת.
- באוסף מהלמן מצויים ארבעה עמודים נדירים ביותר, מקונטרס שהמחבר הדפיס בירושלים בשמיטה הקודמת, יתכן בשנת תרמ"ח. הכותרון פותח במלים: הנה עוד אחרת לענין שמיטה. בשוליים הערות בכתב יד המחבר, ובסוף חתימתו: טוביה ב"ר מרדכי אברהם רוזנטל.
- רבי יהושע ליב דיסקין אכן התיר בשנת תרנ"ו, אלא שאח"כ חזר בו לדברי עד שמיעה מפי הראב"ד רבי פנחס עפשטיין. אמנם הראב"ד עצמו הבהיר לי בזה"ל: „השמועה שהגריל"ד צ"ל חזר בו מהיתרו מתיחסת רק למכירת אילנות על מנת לקוץ, שמהיתר זה חזר, ולא להיתר בכלל, שלזה ח"ו לא הסכים כלל, ועמד באיסורו שאסר בשמיטת תרמ"ט עד הסתלקותו“. וראה סדרת המאמרים „פולמוס השמיטה“ לתולדות ההיתר, מאת מ[נחם מנדל] זיידמאן [משיזוהב], בשבועון „העדה“, ירושלים תש"ס.
- 19 שלום ירושלים. הוא לר' אברהם אלאזראקי. בטעות ציין רי"מ טוקצינסקי — בביבליוגרפיה שבסוף ערך שמטה ב„אוצר ישראל“ — ספר שלום ירושלים לרי"ש אזכרי, ולא דק.
- 21 ברכת אברהם. מהדורה ראשונה של הספר נדפסה בשנת תרמ"ב, אבל כולה על ברכת ולמלשינים, ואין בה על שמיטה.
- בתרס"ב כנראה נדפסו בירושלים: שתי תשובות בענין כלאים ושמיטה מרבני עיה"ק ירושלים (האדר"ת ור' יעקב שאול אלישד), 51 עמ'. עור לשובחים בשביעית, מאמרים מרבנים שונים, הפלס, שנים ב—ג.
- 22 דיני שביעית בתוך שו"ת מהרי"ל דיסקין.
- ד. ירושלים תשכ"ח, ד"צ מהדורת תרע"א. עם תיקונים והוספות ומראי מקומות לש"ס ושו"ע ע"י ר' ישראל קלפהולץ.
- 24 זכרון יהונתן. ד"צ ההוצאה הראשונה, ירושלים תש"ל.

24א ספר אהבת ציון וירושלים. ר' בער ראטנער. מסכת שביעית. ווילנא, דפוס פ. גרבר, תרס"ו. 1, 113 עמ'.

המחבר, נינו של הגאון בעל "פנים מאירות", אסף בשקידה שינויי נוסחאות וגירסאות על תלמוד ירושלמי "הנמצאים בספרי הראשונים, בדפוסים ישנים ופראגמענטין כתבי יד", והוסיף הערות ותיקונים. שנים רבות הקדיש לעבודה רבה זו, ובשנים תרס"א—תרע"ז הדפיס על רוב מסכתות סדר זרעים ומועד. רשימה ביבליוגרפית מפורטת נמצאת ב"קונטרס השלם של מפרשי הירושלמי" בסוף כרך כ"א של ש"ס שולזינגר האמריקאי, ולפלא שנשמט שם דוקא כרך זה שלפנינו על מסכת שביעית. בהקדמתו "פתח דבר" מציין המחבר, שבכרך זה המשיך בדרך שסלל בכרכים הקודמים, אלא שהוסיף במסכת זו פירושי ראשונים המשוקעים במקומות מפורזים, הוכחות שחסרים בירושלמי כמה מעיקרי דיני שביעית, ויש שחסרו רק לכמה ראשונים, אבל לפני קדמונים אחרים כן היו. תולדות המחבר כתובים בידי הביבליוגרף טוביה פרשל, מדרש סדר עולם, ניויורק, מכון ט"ל אורות, תשכ"ו.

26 נשתמרו בידינו שתי מודעות קול קורא שפירסם הרב נחום ויידנפלד לטובת מגבית השמיטה, ומצוין בהם: להדביק בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות. שתיהן נדפסו בשנת תר"ע. האחד בלעמבערג דפוס חיים ראהאטין, והשני במונקאטש. חתמו עליהם רבנים רבים, ובראשם כמעט כל גדולי פולין והונגריה, והם קוראים לתרום בעין יפה, ולשלוח את התרומות לפי הכתובת של הרב ויידנפלד.

28 הוראת שעה. צילום הספר בבני-ברק תשל"ט. „300 עותקים בלבד“.

31 חזון נחום הוא לר' אליעזר נחום רבה של ירושלים. מצויים כמה כתבי יד על סדר זרעים, ויש ביניהם שינויים. הפירוש נכלל ב"כרם ציון השלם" (44).

בקונטרסים שהופיעו בשמיטת עת"ר דן גם הרב חיים גלרנטר אב"ד קיטוב, ובחיבורו חג שבועות תעשה פילפל מה דין שביעית בזמן הזה. בנו ר' הירש ליב חיפש לספר מו"ל, במודעתו שבסוף ספר התשבי, מארמאראשסיגעט עת"ר, דף צו ע"א.

32 שבת הארץ, הדפסה חמישית בתשל"ב. כשהופיע הספר בתר"ע כתב נגדו רש"א אלפנדרי, ראה להלן (124). וראה גם (127).

35 שאילת דוד. צילום הספר בניו-יורק, גראסמאן, תשכ"ו. לסיכום עמדת המחבר ראה מאמרו של ב. ריכלין: הגאון ר' דוד פרידמן ושאלת השביעית, סיני, כרך נח, כסלו תשכ"ו, עמ' 143—149.

35א לקראת שמיטת תרע"ז שהיתה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, הופיע בכל זאת משהו בדפוס. זוהי מודעתו של הרב שאול חיים ב"ר אברהם הורביץ מדאבראזנה שנדפסה בירושלים, אולי בשנת תרע"ו? המודעה פותחת במלים: אלה

אזכרה ואשפכה עלי נפשי, והוא מוסר בה כי בשנת תרמ"ח השתדל עבור קרן השמיטה, בסיוע מהרי"ל דיסקין ומהר"ש סלנט והרבה חותמים, וכעת לקראת שמיטת תרע"ז כדי שלא ישכח הדבר, הוא חוזר ומדפיס את דבריהם מאז, כדי שיתמכו בידו לעזור לשובתים.

36א קול קורא ליסוד קופה של שומרי שביעית בארץ ישראל, בחתימת הרב אברהם יצחק הכהן קוק הרב הראשי לא"י. ירושלים, דפוס סלומון, (תרפ"ג?). 1 עמ'. צולם מחדש בסוף ספר משנת הרב, ת"א תש"ם.

36ב מזרעה ואזהרה מטעם הרה"ג הבד"צ לכל מקהלות האשכנזים... כאשר שנתנו... תרפ"ד היא שנת השמיטה... ע"כ צריך כל אחד להזהר בקנייתו ירקות ותבואה בשוק... ירושלים, דפוס צוקרמן, תרפ"ד. 1 עמ'. החתומים: ר' מרדכי ליב רובין, ר' יצחק בר"א פרענקיל, ר' דוב צבי קרעלנשטיין.

36ג קול קורא ע"ד השמיטה. ירושלים תרפ"ח. 12 עמ'. הצעה,, לזכות את כל ישראל שנשתדל... לכנס... עשרה יחידי סגולה שישמרו לעשות ולקיים מצות שמטה... בכל דקדוקיה".

37 תורת הארץ. בני משפחת המחבר הרב משה קליערס מטבריה מסרו בתשכ"ו לכריכה את דפי הספר, והוציאו מחדש למכירה. דפוס צילום של ח"א על כל ההלכות, ירושלים תשל"ב.

39 אוצרות יוסף. ג. דפוס צילום, (ירושלים תשל"ו), עם ספרו על יורה דעה,

40 ב. מסכת שביעית עם אמונת יוסף. ד"צ ירושלים תשל"ג, עם הוספות.

44 דיונים בענינים שונים של שמיטה פזורים במקומות שונים, כגון: כענין תערוכת פירות שביעית, הרב ישעיה הלוי הורביץ בספרו יבא שילה, תרפ"ו, חלק מנחם ציון, סי' א, עמ' יז—כט; אסור ספיחין בקרקע ישראל שזרעה נכרי, הרב אברהם יעקב אורלאנסקי הי"ד מזכרון יעקב, ספר שובה ישראל (בישקוביץ), תש"ם, עמ' רא—רה, לפי קול תורה, שנה א', חו' א; בעניני ביעור והפסד בפירות שביעית, הרב אלי שמאל שמרלר, קובץ שבת בשבתו, חשל"ג, עמ' לז—מה; בסוגיא דהמקדש בפירות שביעית, ר' יהושע פירער חבר כולל עץ חיים דכאכוב ומגיד שיעור בישיבת בית יצחק בברוקלין, כרם שלמה, חו' א, כסלו תשל"ח, עמ' ל—לד; בתקנת אוצר ב"ד לפירות שביעית, רבי אלכסנדר סנדר פריינד, ספר זכרון להרב עמרם בלוי, תשל"ט, עמ' ריג—ריח; דין הנענע בשביעית (ספיחי שביעית) — מותר — הרב אברהם חפוטא, שו"ת מענה לשון ח"ב, יו"ד סי' כה; שביעית בזה"ז דאורייתא או זרבנון, משאת משה עמ"ס קידושין, סי' ס"ו.

44א כרם ציון השלם.

דברי הגרצ"פ בענין אחרוג שביעית מהו למצוה לא נדפסו כאן בראשונה, אלא הופיעו קודם לכן ב"הר צבי" על סור או"ח ח"ב סי' תרמ"ח, ירושלים, אל המקורות, תש"ך. דברי בקורת שנתפרסמו על הספר נרשמו בספר מאיר עינים, א. 823.

ב. כרם ציון השלם. אוצר השביעית. הוצאה חדשה משוכללת. תשל"ט. יב, שיח; כ, צ"ו עמ'.

עם מכוא נוסף מהעורך הרב יצחק רוזנטל שנפטר עם הופעת הספר. הספר סודר מחדש בשינויים רבים. בטופו קונטרס שיצא גם בנפרד: הלכות שביעית, פסקי הלכות, חדושים והערות שנתבררו ונתלבנו בדבוק חברים ב"מדרש בני ציון", וזר והב סביב "גאון צבי" ו"גידולי ציון", בעריכת הרב יצחק רוזנטל. תשל"ט. העורך כותב בהקדמתו כי זהו עיבוד חדש של כרם ציון ד' והלכות פסוקות, בתוספת מדור מהחידושים שרשם רצ"פ פרנק, וחידושי חכמי מדרשנו. בהתחלה אגרת השביעית מרצפ"פ, פתיחה, ועיונים באיסור לא תחנם מהרב יעקב בצלאל זולטי הרב הראשי לירושלים.

45 משפט כהן. מהדורה שניה מתוקנת עם הוספות, ובתבנית מוקטנת יותר, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו. תלב עמ'.

46 כלכלת שביעית.

את מחברו יש למנות בין המתירים, וכמש"כ שם בקונטרס אחרון, פרק ב, עמ' תקעא—תקפז. ראה סיני, כרך ד, עמ' תקז—תקי, בביקורתו של הרב יעקב ליפשיץ המתארהו כאנציקלופדיה לנושא זה מכל פזורי הש"ס, התוספתא והראשונים, עם חידושים משלו. ביקורתו של רש"י זוין בספרו סופרים וספרים, פסקים, עמ' 315—320. הרב יעקב ברמן כתב (הצפה, כ"ח שבט תשכ"ו) בחריפות נגד האוסרים, ועל כך שבתי ספר ממלכתיים-דתיים עוסקים בהלכות שמיטה. הוא מצטט מדברי "כלכלת שביעית" שאין צורך כלל במכירה, והמכירה היא רק זכר לשביעית, ולכן לא איכפת לן שנעשית ע"י הערמה, ושכן דעת רא"ז ורנר בספרו בנערינו וכזקנינו, אם כי לעצמו החמיר.

47 תורת השמטה. מהדורה שלישית בתשל"ט אחרי פטירת המחבר רח"ז גרוסברג.

הרב משה יהושע לנדא זכה לראות ביום פטירתו. ה' אדר תש"ם, את השלמת החיבור שכתב על הלכות שביעית.

50 דבר השמיטה. ביקורת רש"י זוין על הספר: סופרים וספרים, פסקים, 225—231, המחבר הרב מאיר סירוביץ המשך לעסוק בתורה בהלכות התלויות בארץ, והדפיס "ספר השוה" על מסכתות פאה ודמאי, (ירושלים תשי"ח). כנגד הביקורת שנמתחה

עליו על שמחקה בסגנונו את הרמ"ה [! כצ"ל], הוא מתנצל בסוף ההקדמה, שהוא מורגל בסגנון כזה, וקשה לו לשנות.

לזכרון קדושי השואה יש להזכיר קובץ תורני שהופיע בפולין, ורובו עוסק בשביעית. תלפיות; מאסף תורני בעריכת הרב משה אפרים מושקוביץ אבד"ק סוקוליקי והרב בנציון פיהרער ראבד"ק רימנוב. טרנוב, החבורה להרבצת תורה ויראת-שמים „זריזים", תרח"ץ. שתי חוברות.

51א

בחוברת א' מחודש אדר א' עמ' [ב] — טו, כח—לא, אנו מוצאים בשער קריאת המערכת לתמוך בקרן השמיטה שבא"י, ואת המשתתפים בסימנים הבאים: א. האדמו"ר מבויאן-קראקא רבי משה'ניו פרידמן: תשובה לרב"צ פירר על חידושי בעניני שמיטה. ב. הרב נחום וידנפלד: ברמב"ם הלכות שביעית פ"א ה"ד. ג. הרב זאב חלף נוסטענבוים רב ור"מ בדראהאביטש: תשובה לרמ"א מושקוביץ בענין שביעית בזמן הזה, ואם יש קנין לעכו"ם בא"י. ד. רב"צ פירר: על התומים סי' ס"ז אורים סק"ב, כולל חידושי זקנו הרב שמואל מקראס. ה. הרב יהודה ליב פיין אב"ד סלונים: בדברי הרמ"א סי' ס"ז. ו. הרב אלכסנדר זושא פרידמן מווארשא: בענין פדיון פירות שביעית. ז. הרב א"י ליפפא אבד"ק זשארוב: המקדש בפירות שביעית. כמו"כ הדרכה לתלמידים בעניני שביעית, קיצור דיני שמיטה מלוקטים ע"י הצורבא מרכנן הרב יהושע פאסטערנאק מזרשין, שאלות לקיצור דיני שמיטה, ובין הפותרים הוגרלו פרטי ספרים.

בחוברת ב' מחודש ניסן, עמ' ג—טו, יח משתתפים: ח. האדמו"ר מאסטראווצא: במתני' דמכות דף כב: ט. הרב אריה צבי פראמער ר"מ דיח"ל: בענין מכירת שדה לגברי, תשובה להרב יהושע פסטרונק. י. הרב שלמה הלוי סלאחין ר"מ בישיבת „בית ישדאל" בסטאלין מח"ס „תורת חסד". יא. הרב יחיאל מיכל הכהן האללענדער מח"ס „אמרי כהן": על חיוב שביעית בבכורים ובחלה, תשובה לרמ"א מושקוביץ מיום ו' תרומה תרח"ץ. יב. הרב יחיאל אברהם בלאנקמאן אבד"ק שעברשין: במנחות דף ה: יד. הרב צבי אלימלך בלאנדוויין מקרעניץ: בדעת התומים סי' סז. ובענין הלוקח בהמה מפירות שביעית דפטורה מן הבכורה: טו. הרב יחיאל מאיר בלאקאווסקי צו"מ מסאסנאווצע. טז. הרב אברהם יעקב שליון מוואדאוויץ. יז. הרב מרדכי יודא לובארט צו"מ מקוטנא ביח"ל. יח. אביש פינסטערבוש מסאמבאר תלמיד יח"ל, ופנחס מנחם דרילמאן מליזענסק בענין גולת שביעית.

כאן המקום להזכיר את ספרו של הרב יצחק מאיר גרנט: שמש וירח, כולל סדר קידוש לבנה, קידוש החמה... וגם נוסח הפרובול לשנת השמיטה... לודו, דפוס ליבעסקינד, תרצ"ה. 32 עמ'. בהקדמתו כותב שהעתיקו גם לעברי טייטש (רק את מלות הקישור).

בבירורים הלכתיים של עניני שביעית עוסק גם

ספר מזמרת הארץ. מאיזה ענינים ממצות התלויות בארץ מעשרות ושביעית... ר' משה מרדכי ב"ר נח הכהן [עמרמי] בעהמח"ס נתיבים

52א

72

במי הים. חלק ראשון. ירושלים, דפוס ר"ח צוקרמן, ת"ש. [יד], צו עמ'. החלק הארי של הספר עוסק בשביעית. המחבר נפטר ברמת גן בשנת תש"א, ואלמנתו קבלה עווד להמשיך בהדפסה ממהרי"צ מליובביטש במכתבו מיום ב' כסלו תש"י. היא הוציאה חלק שני באותו שער (בני ברק, דפוס "שילה", תשי"ג, קכב ע'), עם הסכמות שונות, ובו גם פלפולי המחבר בדברים שכתב בחלק הראשון.

53 מעדני ארץ. ב. ירושלים, בית מדרש הלכה מוריה, תשל"ב. 6, קסח, 6 ד'. ד"צ מוקטן מהוצאת תש"ד, פרט להוספות בדפים קמה—קסח שנדפסו בשער מיוחד: קובץ הערות בהלכות שביעית... נלקט מספרי "ברם ציון" וירחונים תורניים. י"א מאמרים. המחבר הרב שלמה זלמן אויערבך מודה בהסכמתו למולי"ם, וכותב על כאב הלב לראות הארץ חומדת קיום מצותיה כדת וכהלכה.

54 סדר השביעית. ה. ר' שלום פרידמן המשיך בהוצאת הקונטרסים לדרישת הרבים, והופיעו י"ד מהדורות לפחות. באחרונות תוספת של תשובות לשאלות.

בסוף מהדורה י"ג מגיסן תשכ"ו — מודעה: להסיר מכשול! מי שטעה ובשל ספיחין, או פרות שביעית לאחר הביעור — צריך להגעיל את הכלים, כדין כל איסורי דרבנן. אח"כ מספר תשובות על פי פסקי החזון איש, לשאלות רבים אודות פירות משומה, יין בשמינית, והלוה פירות שביעית משכינו מהו להחזיר לו פירות שביעית.

57 הרב משה פריצקר הוציא כבר בכרדיטשוב תרנ"א ספר דברי חכמים, ובו מכתבי רבנים לאסור אתרוגי קורפו ולחייב לצאת באתרוגי א"י.

58 ירושלמי שביעית. ב.

הרב נתן צבי פרידמן עירער על שמחקו בהוצאה זו לגירסת הגר"א תיודוש דין של הירושלמי, במאמרו תוספת שביעית בשיטת הירושלמי, ספר היוכל פדרבוש, עמ' רעו—רפא.

60 שמיטת כספים.

ביקורתו של רש"י זוין על הספר, סופרים וספרים, פסקים, עמ' 321—326. הרב אברהם דוד הורביץ משטרסבורג—ירושלים דן אם אפשר לעשות פרוזבול לשנת השמיטה ע"י שליח, בספרו קנין תורה בהלכה, ח"ב, סי' י"ג. הלכות שמיטת כספים עם מקורות והערות, חובר ונערך ע"י הרב יוסף שני (שבתאי), בתוך ספרו תפארת מנחם ח"א, ירושלים תשל"ט, עמ' נג—סד. בדבר שמיטת כספים בזמן הזה, הרב פנחס אשר גאלדבערגער אב"ד מעדיער בפארעסט היללס, כרם שלמה, ניסן תשל"ט, עמ' כא—כה.

בתדפיס מיוחד הופיע מאמרו המדעי של חיים יחיאל בורנשטיין מוורשא: חשבון שמטים ויובלות, ובו מברר כל השיטות והעדויות על קיומן למעשה, וכן חשבונות

הכותים, הקראים ומבקרי המקרא. הנוהג אצל הקראים בספר המצות הנקרא אורת אליהו, והוא פרוש קראי על המצוות מאת אליהו בן משה בשיצי, קוסטנדינה רצ"א. בסופו 37 דף שמילא אחריו תלמידו כלב בן אליהו אפנדופולו, בעניני שמיטה ויובל, כלאים ושבועה.

יצחק רפאל חזר ופירסם את רשימתו עם הוספות ותיקונים במהדורה השניה של ספרו: מדריך ביבליוגרפי לספרות ציונית דתית, ירושלים, מוריה, תש"ך, עמ' ל—לה.

63 לאור ההלכה. דפוס צילום, ירושלים תשל"ט.

64 הקהל. רי"מ חדל"פ כותב במכתבו: "הגברת התשוקה לכל המצוות, גם לאלו שאינן נוהגות בזמן הזה, נחוצה מאד".

67 בעזבונו של הרב יצחק איזיק הלוי הרצוג נמצאה תשובה ששלח בשבט תרצ"ח אל ר' חיים דימענט מבנימינה, בענין הפרשת תרומות ומעשרות בשדה שלא הופקרה בשביעית. היא גרסה עתה בקובץ תחומין, א, 151 — 152. שם כותב גם הרב יחזקאל דאום, לקראת שנת השמיטה תש"ם ברמת מגשימים, 163 — 185, והרב ישראל רוזן, חממות בשביעית ובשבת, 186 — 206. מאמרים רבים בעניני שביעית בקובצי התורה והמדינה, ג, ניסן תשי"א; ד, אלול תשי"ב; ט, תשי"ח — תשי"ס.

69א מודעה ואזהרה רבה מבית דין צדק עדת הספרדים בירושלים בענין השמיטה. ירושלים תשי"ב, 1 עמ'.

70 שנת השבע. ה. מהדורה חמישית מתוקנת. המכון. תשל"ג. ה. ד"צ נוסף. תש"ם. לוח התאריכים שונה בכל מהדורה.

72 הקהל. על מעמד הקהל בתפארתו כתב הרב חיים צבי טויכש, צורין תשי"ג. יש לציין את הערך הקהל כאנציקלופדיה חלמודית, כרך עשירי, תשכ"ב, עמודות חמג—חנב.

74 תורת השביעית מהרב אלעזר כהנוב. דפוס צילום בתשל"ט. בסוגיא דאתרוג בשביעית דן הרב יצחק הורביץ אב"ד זורובנא וסטניסלב, בספרו מאה שערים, לעמבערג תרמ"ז, שער י"ח. פלפול בענין שמיטה, הרב דוד הלוי הורביץ אב"ד סטניסלב, שו"ת אמרי דוד, סי' רכא. בענין זמן שביעית באתרוג, רבי יחיאל מיכל הורחיק, ספר זכרון להרב עמרם בלוי, עמ' קיז—קכ. נגד ר"א כהנוב דרך קשתו מי שאורייתא קמרתחא ביה.

74א צבי חמד. ספר קשת גבורי כה. קונטרס ארבעה ושלושים: שוב אשיב. שאלה ותשובה בענין אתרוגים של ישראל בשביעית, שנטייבו שנעבדו

שנשמרו שנמכרו שנבלעו שנחנו ושהביאו ממדינת ישראל... ר' צבי הירש פרידמן ראב"ד בברוקלין. ברוקלין, דפוס „יפה“, תשט"ז. צ"ו עמ'. עשרות שנות שבתו של המחבר בארה"ב, לא „ציננו“ את התלהבותו ורוח הקרב שלו. בסידרת הקונטרסים שלו בשם הכללי „צבי חמד“, מתריע מדי פעם על תקלה מסוימת, או פסקדין שלא כדעתו. הפעם יוצא בקונטרס ל"ד, לתמוך בפסקו של האדמו"ר מסאטמאר בספרו קונטרס שלש חשובות (73), ודוחה בחריפות רבה את דברי ר"א כהנוב, לו הוא קורא בעל הסת"ה: המחבר ספר תורת השביעית (74). הקונטרס נערך בתשובה לשאלת תלמידו זכריה עלעפאנט, ומרובות בו הציטטות זו מול זו, של קש"ת (כאותיות רש"י), ותורת השביעית (כאותיות מרובעות). סגנונו הפולמוסני, המליצי והמסורבל, מערפל את הבנת הדברים (על השמטה זו העירני רא"ד פרידמן).

76 דבר השמטה. ב. מהדורה חדשה הדפיס בתשכ"ו עם שער מיוחד, המחבר הרב חנוך זונדל גרוסברג, בחמשת העמודים האחרונים של ספרו על ערלה: נטע הלולים. נכלל גם להלן, 86.

הרב חיים זבולון חרל"פ רבה של ראשון לציון, הוציא לאור בתשי"ח את ספרו נחלי חיים חלק ראשון, ביאורי הלכות בענינים שונים במצות התלויות בארץ וכפרט בעניני שביעית. בשנה זו נדפס בירושלים עמ' 1 של קריאת „מרן הגאון אב"ד מבריסק למען קרן השביעית של הישובים האגודאים קוממיות וכפר גדעון“.

77 קדושת שביעית. הופיע קובץ ה, ונמצא בהדפסה קובץ ו'. ?

78 מדריך הכשרות המשין להופיע בשנים הבאות. לפני פסח יצאה חוברת שתוכנה כמו בחוברות הקודמות:

י. דבר השמטה, מדריך הכשרות לכל ימות השנה ולחג הפסח תשכ"ו. ירושלים, ועד השמטה, ועד הכשרות שע"י העדה החרדית בעיה"ק ירושלים ת"ו. 71 עמ'.

יד. תשל"ג. 48 עמ'.

כד. מדריך הכשרות. דבר השמיטה. ערב שביעית תש"מ. 72 עמ'.

כה. פסח תש"ם.

גם מועצת הכשרות שע"י ועד הרבנים של אגודת ישראל בירושלים הוציאה תדריך לכשרות לקראת הפסח, ובו גם על עניני שמיטה, בשנים תשכ"ג—תשכ"ט, ושוב בתשל"ט—תש"ם.

78א דיני שביעית ולוח תאריכים לשנת השמיטה תש"מ. ירושלים, מועצת הכשרות למהדרין שע"י הבד"צ ועד הרבנים של אגודת ישראל, תש"ם. 32 עמ'.

82 רצ"פ פרנק חזר והשיב על דברי החזון איש בכרם ציון השלם (44א), עמ' צה. ראה מאמרו של הרב יהודה גרשוני בהדרום, כמצוין במאיר עינים, א, 186. ועיי"ש, ב, 160, ציון לדיונו של הרב שמחה עלכרג בהפרדס: בנר חנוכה משמן שביעית. ר' בצלאל לנדוי סיכם את הדעות השונות בענין שמן שביעית לנר חנוכה, המודיע, כ"ד כסלו תש"ם, 4. מאמרים בעניני שמיטה שהופיעו בכתבי עת תורניים בשנים תשכ"ז—תשכ"ט, גרשמו במאיר עינים, א, 186, 235, 264—267, 296, 392, 514, 519, 710; ב, 160, 317; ג, 23, 207, 31, 107.

85 ג. לקראת שנת השמיטה תשל"ג. 32 עמ'.

החוברת עברה את ביקורתו של הרב שמעון וייזר מבית המדרש הגבוה להלכה בהתישבות החקלאית, שנוסד על ידי המכון וישיבת שעלבים.

ד. לקראת שנת השמיטה תש"מ—חוברת הדרכה בעריכת מ. זקס בתוכן מגוון. תל-אביב, המכון, תשל"ט. 36 עמ'. בסוף חוברת זו וקודמתה—רשימת פרסומי המכון.

השגות על פסקי המכון בענין גידולי תעשייה, כתשובת הרב אברהם ברוך רוזנברג אב"ד גמזו בתשובתו מתשי"ח אל הגר"פ עפשטיין עם הסכמת האדמו"ר מסטמאר. תשובה נוספת מתשי"ט שאין להקל בשמיטה בזמן הזה, בספרו ברכת אברהם ב, תשל"ט, סי' לח—לט.

85א קיצור דיני שמיטת קרקעות ע"י הרב יהושע ישעיה נויבירט. ג. מהדורה שלישית, ירושלים, פלדהיים, תשל"ט. קודמתה הופיעה לשמיטת תשל"ג. בכל מהדורה שינויים והוספות.

ספרו שמירת השבת כהילכתה הוא הבסטיסלר התורני הראשון בזמננו. הופץ ברבבות עותקים, וחדר כמעט לכל בית יהודי. מצטיין בסידורו ובסגנונו, במפתחו המפורט, ובציוניו שמהם ניתן לגשת אל המקורות. בנה אב למחברים שבאו אחריו, וחיברו ספרים בצביונו, במקצועות שונים בתורה. ביקורת חריפה על הספר בקוניי חיי עולם (96), ח"ב, עמ' כ. קונטרס פולמוסי נגד הספר חובר בעילום שם הרב דוב לנדו מראשי ישיבת סלבודקה בכני-ברק. מהדורה מחודשת ומעודכנת של ח"א מהספר הופיעה בירושלים תשל"ט.

86א משנת שביעית. צילום משניות יכין ובוועז עם כל הפירושים, לרבות פירושי הר"ש והר"מ, תוספתא שביעית, רמב"ם הלכות שמיטה ויובל, וקיצור דיני שביעית (לרח"ז גרוסברג, 76). ירושלים, מכון חתם סופר, (תשכ"ו).

87 על השמיטה. ב. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת, ירושלים תשכ"ה. 43 עמ'.

88 ב. שמיטה; מקורות, הגות, מחקר. ירושלים, אמנה, תשל"ג. 210 עמ'. בסיוע המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות. לשמיטת תשי"ט הופיעה חוברת הדרכה בגרמנית, ע"י מרכז אגו"י בשחיץ (ציריך?), 23 עמ'.

88א א. תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי השמיני לתושבע"פ, בעריכת ר' יצחק רפאל. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו. קסא עמ'. הופעת הספר נזכרה כבר ברשימה הראשית. בהתחלה תוכן המאמרים.

ב. הרצאות בכינוס הארצי החמשה עשר. תשל"ג. קסז עמ'. איורים. מוקדש לשאלות שנת השמיטה, ולבעיות הלכה בשטחים המשוחררים. חוזרי המחלקה נדפסו בשנתון שנה בשנה, תשכ"ה, 114—121. ושם, עמ' 147—158, דברי רח"ו גרוסברג: לקראת שנת השביעית, לקט מאיגרות הרב קוק.

90 שיה השדה. ב. מהדורה צילום בתש"ם, עם מילואים והוספות, ח, קסח עמ'.

91 משנת יוסף. ג. חלק שלישי, פרקים ז—ח. ירושלים תשכ"ו. רו עמ'. חלק זה כולל קונטרסים בעניני "מכירת פירות שביעית ותקנת אוצר בית דין" ו"אכילת פירות שביעית", וכן דיונים בפרטי קדושת שביעית, איסור הפסד וסחורה, ודיני דמי שביעית. מקום מיוחד מקריש המחבר (עמ' קעו—קצא) ל"ביאור גזרות חז"ל על הכותים". נלוו לספר בראשו מפתח ענינים, ובסופו מפתח הספרים.

ד. חלק רביעי, פרקים ט—י. תשל"ב. [4], רטז עמ'. בחלק זה נכלל ספר נתן פריו (108) מהרב נתן גשטטנר. כמו"כ מהמחבר "קונטרס שלש ארצות לביעור" עם מפה צבעונית ששירסט, ו"קונטרס ביעור פירות שביעית". עוד צירף לו חידושי תורה מחתנו ר' מנחם מנדל פוקס, בענין בית-דין חשוב לכתיבת פרוזבול, ומכנו ר' יקותיאל, בסוגיא דהמלוה את חבירו לעשר שנים. המפתחות שבסוף הם לחלק הרביעי, לספרים ולענינים שבכל החלקים, ולמשניות של כל מסכת שביעית. הספר נתקבל יפה בין הלומדים, ומחברו הוכר כבר-סמכא בנושא. הספר נדפס מחדש עם השלמות בסוף.

ה. ספר שאלות ותשובות משנת יוסף (ח"א), בירורי הלכה בעניני שביעית והלכות ארץ ישראל. ירושלים, מכון ירושלים, תשל"ט. יח, ער עמ'. עם הסכמת הגאב"ד רי"י וייס. בראש הספר מאמר תורה לשמה. בירורים בשאלות אקטואליות הלכה למעשה. חשיבות מיוחדת לבירוריו עם מפות בקביעת גבולות איי. הסימנים נג—סב בלבד אינם בעניני שביעית. סי' ס"ג מחתנו רמ"מ פוקס. סי' ס"ד מבנו ר' יהושע. סי' ס"ה מחתנו ר' חיים אלעזר וייס. בעמ' רנג—רנח קונטרס ושבתה הארץ, סדר השביעית בקוממיות, והאפשרויות לשמירת השמיטה כהילכתה בזמננו, מאת ב"א הרב מנחם מנדל מנדלזון ממלא מקום אביו הרב בנימין כרבה של קוממיות, בעמ' רמג—רנח. בסוף מפתחות הסימנים והענינים.

92 קדושת שביעית. יצא לאור אוסף מאמרים על שמיטה מאת הרב אברהם וולף.

92א שושנת העמקים.

א. חוברת עזר ללימוד דינים. מלוקט מספרי הראשונים והאחרונים ע"י הרב יצחק הלברשטט רב ביהמ"ד "אהבת חסד" בבני-ברק. המהדורה הראשונה נכתבה לקראת שמיטת תשכ"ה לצורך לימוד תלמידות "בית יעקב", ונקראה על שם אמו.

ב. מהדורה שנייה, בתשל"ג כנראה.

ג. הוצאה שלישית ומתוקנת. בני-ברק, סמינר "בית יעקב", תשל"ט. 72 עמ'.

לפני פטירתו זירז הרב וולף את המחבר להוציאה מחדש בשינויים, על פי הנסיון שהצטבר בהוראת הנושא. כתובה בחריפות נגד ההיתר, עם אי דיוקים. בסופה מקורות והערות, ושאלות לחזרה.

93 שנת שבתון. ג. תשכ"ו. 144 עמ'. ד. תשל"ב, 128 עמ'. וראה להלן: 122, 131.

94 ג. השביעית כהלכתה מאת הרב משה שטרנבוך.

כולל: הדינים, הדרכה, הזמנים, הערות, חידושים ומנהגים בכל עניני שנת השמיטה תשל"ב. במבוא קורא המחבר לבטל עתה את מכירת הארץ לנכרי.

ד. שמיטה כהלכתה. בני-ברק, אגודת נתיבות התורה והחסד, תשל"ט. כולל: דינים, הורכה, הערות, חידושים, נספחים, היתר מכירה לנכרי. כמורכן: מפתח הענינים, הקדמת הנהלת האגודה, מבוא בעריכת הרב ש"ק, מאמר פרוזבול בערב שביעית, מאמר שאין יסוד להיתר המכירה בימינו בעריכת ג"ש, רשימת פירות ירקות וקטניות לשנת השביעית.

95 ב. תורת השביעית. כנראה בתשל"ג.

ג. מהד' ג. (בני ברק) תש"ם.

כולל דפוס צילום של הירושלמי, משניות, תוספתא ורמב"ם שביעית, עם חידושי חמדה גנוזה (וכך בראשי העמודים!), וקוני' תורת השביעית (עמ' פח-קלב), מאת הרב יעקב מנחם מנדל זייטש.

96 א. ספר קהלות יעקב על עניני שביעית. הרב יעקב ישראל קניבסקי. בני ברק, דפוס אשל (ת"א), שנת השבע שנת השמטה (תשכ"ו). סח עמ'. כולל משא ומתן, ביאורים והערות, בכמה ענינים השייכים לדיני שביעית [כמחצית נדפסה במקומות מפורסמים בספריו הקודמים]. גלוה לו "שיעורי המצוות", ובסופו קונטרס חיי עולם חלק שני, עם שער מיוחד. (צדקתו וענותנותו של המחבר

משתקפים בהקדמתו בה מתנצל על שאינו משיב למכתבים, כי העולם טועים בו ומריצים אליו פניותיהם בענינים שונים).

ב. קהלות יעקב על סדר זרעים, ובו שני חלקים: חלק ראשון סובב על עניני שביעית, והוא הוצאה שניה עם הוספות. בני ברק תשל"ב. י"ח סימנים עד עמ' מ.

97 בית התלמוד ספר ב'. עניני שביעית שנתלבנו בכולל אברכים בית התלמוד — יד הרב מימון. נערך בידי ר' אהרן ישעי' בלוי ור' שילה רפאל. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו. קמה עמ'.

אחרי קובץ א' מעניני גיטין שהופיע בתשכ"ה, ממשיך הקובץ הנוכחי למסור את חדושי התורה של חברי הכולל. אחרי פתיחת "בשערי הבית" מאת ש.ר. אחד העורכים, התוכן הוא כדלהלן:

ר"ב זולטי: הפסד בספיחי שביעית; כביסה, צביעה וסחורה בפירות שביעית. רו"ג גולדברג: אבות ותולדות בשבת ושביעית. רי"ה אייכנשטיין: קצרה בשביעית. רא"י בלוי: בגדרי הנאתן וביעורן שוה. ר"א בקשי: חרישה בשדה אילן ערב שביעית. ר"ע ברוגר: אינו מתכוין במלאכת שביעית. רש"א גולדברג: איסור קליטה בשביעית ובתוס' שביעית. ר"י ויגר: מראית העין דעוברין ושבים. ר"א כהן: הפקירא דשביעית. ר"ש פוליקמן: בדין משומר. ר"מ פרידמן: ביעור בשביעית. ר"ג פרל: לפני עור לא תתן מכשול. ר"ש רפאל: שביעית בזמן הזה. ביקורת על הספר צוינה בספר מאיר עינים, א, 788. וראה שם, 264—267, ציונים למאמריו של ראש הכולל בחוכרות קול תורה בעניני שביעית: חליפי שביעית, פירות שביעית, עיבור שנה, ומשלוח מנות בפירות שביעית.

98 קונטרס בעניני שביעית. בחוך: בית זבול ז'. הרב יעקב משה הרל"ם. ירושלים, מדרש גבוה לתלמוד, "בית זבול", תשכ"ו, דף צז—קט.

הקונטרס כולל: א) בירור יסוד איסור המלאכה בשביעית; ב) בדין הפקירא דשביעית. בסופו דברים שנשא ונתן המחבר עם הרידב"ז בשנת עת"ר, כשיצא לאור ספר שבת הארץ (32).

99 א. שביעית ושמינית למעשה. ר' אריה לבקוביץ. בני ברק, דפוס יד-הרשקוביץ, [תשכ"ו]. קצו עמ'.

בספר "נתונים והדרכה, למורי הוראה, למורה ותלמידים בבי"ס, לחקלאי ולעקרת הבית". סודרו ע"י המורה לחקלאות בכתיבה"ס הדתיים בגוש דן, בהדרכת הרב יהושע י. נויבירט (ראה ברשימה אחרי-ערך 85), תוך התייעצות עם 50 איש: רבנים, אגרונומים, סטטיסטיקאים, יצרני מזון, בעלי מטעים ובעלי שדות לירקות ופרחים, ועל יסוד סיורים במשך שנתיים מדן ועד באר שבע, ב-40 מטעים ו-150 כתי"ח למוצרי מזון ומרכיבים, כולל ריגול תעשיתי.

עיקרו של הספר הוא לוחות תאריכים לשנת השביעית תשכ"ו והשמינית תשכ"ז, בהם מפורטים בכל מין ומין מהפירות והירקות, שימורים ויינות, תבלינים ופרחים, ריבות וסוכריות, מרכיבי מזון ותרוסות, תאריכי חלות קדושת שביעית, איסור ספיחין, חובת הביעור ועוד.

ערך רב לאינפורמציה הכלולה בספר, ביחס לשאלות כשרות במשך כל השנה, באשר נמסרים כאן פרטים רבים על הייצור בארץ, היכוא מחו"ל, ושיחוק סחורות יהודים וערכים. במיוחד קובעים ברכה לעצמם, הפרטים המוסרים האפשרות לפענח לפי סימני סתר, את תאריכי הייצור של קופסאות שימורים, סיגריות, משקאות ועוד. ביקורת על הספר צוינה בספר מאיר עינים, א, 824.

ב. בני ברק תשל"ג. 144 עמ'.

חלק א' בו על ירקות, תבואה, קטניות, תבלינים וצמחי תעשייה.

100 א. ישועת משה על עניני שביעית. הרב יהושע משה אהרנסון. תל

אביב, דפוס ניאוגרפיקה, שלהי שנת השמיטה תשכ"ו. ט—סח עמ'.

המחבר נמנה על רבני פתח תקוה, ועסק שנים בעניני כשרות. ההדיר ספרים מגדולי הדורות, והכין לדפוס את ספרו הגדול ישועת משה — שו"ת ובירורי הלכות השכיחות. בקונטרס שלפנינו תשובות למעשה, ומו"מ בהלכה בעניני שביעית בלבד. רשימת התוכן נדפסה בעמוד האחרון של הכריכה.

מהות הענינים הנידונים כאן: א. דיני שביעית בכותנה זו שנתית. ב. איסור ספיחין בבנות. ג. תקנת דמי וחילופי שביעית. ד. המקדש בפירות שביעית. ה. ירקות ששית שנכנסו לשביעית. ו—י. מו"מ עם רש"ז אויערבך בענין הנ"ל ודברים המסתעפים. יא. אספקת חטים וירקות באמצעות ערבים. יב. נכסי רטושין לענין ספיחים. יג. בדין משומר ונעבד בשביעית.

חליפת המכתבים עם רש"ז אויערבך דנה במאמרו של הרשו"א ב"קול תורה" תשרי תשכ"ו, שאין להתיר ירקות שצמחו רק מעט בששית לענין איסור ספיחין. וראה מה שכתב על כך ר"ק כהנא ב"המעין" טבת תשכ"ו, המסתמך על הוראה מפורשת מעל חזו"א, ושם גם מכתב תשובה מהרשו"א. וראה גם מו"מ בהמשכים בעלון "קול השבת" תשכ"ו.

ב. נכלל שוב בראש ספרו שו"ת ישועת משה, תל-אביב תשכ"ז. סימנים

א—יג בעמ' ט—סח.

בסוף הספר קונטרס אחרון בעמ' רפ—דש, ובו הערות, השמטות, הוספות ותיקונים על פי סימני ועמודי הספר, ומכתבים שונים שקיבל מגדולי ישראל, עם הערותיו.

100א משנה כסף. על שמיטת כספים ופרוזבול. הרב משה נחום שמירא.

ירושלים, דפוס עקיבא-יוסף, תשכ"ו. קכב עמ'.

הספר מסודר לפי סימן ס"ז בשו"ע חו"מ עם באר הגולה, ומעטרים אותו פנים מאירות ושערים מצוינים, פנים מסבירות ופנים חדשות. בסופו נדפס לראשונה מכתב-יד משנתו של רבי עקיבא מאת ר' עקיבא יוסף שלזינגר על פרק "דשביעית,

עניני שמיטת כספים ופרוזבול. לספר גלוות הערות מר"פ עפשטיין, רש"ז אויערבך, רא"י ולזניק ור"מ הברשטאם.

כמוֹכֵן הופיע ספר נוסף שחלק נכבד בו עוסק בשביעית.

שלמי מאיר א'. חידושים וביאורי סוגיות במס' עירובין, חולין ושביעית. ר' שלום מאיר ב"ר יחיאל מיכל יונגרמן. תל-אביב, דפוס „אשל“, תשכ"ו. סימנים כט—לז עוסקים בשביעית.

בהסכמות מהרי"י קניבסקי והרב ישראל איסר שפירא ר"מ וראש הכולל „שערי תורה“ בת"א משבחים את המחבר וכשרונותיו.

101 קונטרס בעניני שביעית, מאת שלמה ריבנער ב"ר יחיאל מיכל חבר בכולל גור אריה... / גיו יורק, דפוס סענדר דייטש, תשכ"ו. 38, [1] עמ'.

למחבר, תלמיד ישיבת ר' חיים ברלין, מסכימים רבו רבי יצחק הוטנר ביום בדר"ח אייר תשכ"ו, ורבי משה פיינשטיין ביום פסח שני תשכ"ו. בהקדמה מוסר שחידש זאת בחורף של אותה שנה, כשלמדו בכולל מסכת שביעית. הענינים שבספר: בדין איסור עבודת שדה ואילן בשביעית, בדין מחזיקין ידי עכו"ם בשביעית, בדין תערובת פירות שביעית ובאיסור פירות שביעית אחר זמן הביעור, בדין כלה לחיה מן השדה, הערות בענין הנאתן וביעורן שוה, ולאכלה ולא להפסד. מעמ' כד ליקוטי חידושים בענינים אחרים, מחותנו הרב דוד קוליק.

102 יד ושם ב, כולל חידושים וביאורים הערות והארות על מסכת פאה ושביעית משנה וירושלמי על פי הרמב"ם והגר"א... הרב ישראל פיינגבוים. פתח-תקוה, תשכ"ו. מח ד'. כ"א הסימנים הראשונים בספר על עניני שמיטה.

103 קונטרס שיה-יצחק אמרי משה; ברור הלכתי חידושים וביאורים בהלכות שביעית ורעיונות באגדה. מאת יצחק פלקסר [וחתניו] משה גוטליב, משה קלירס. (בתוך: ספר שערי יצחק חלק ב', חידושים על מסכת שבת להרב יצחק פלקסר. ירושלים תשכ"ו). עמ' [קנט] — רח.

תוכן הענינים: א. גידולי כותנה לענין שביעית. ב. שמור ונעבר הלואה ומשקל בפירות שביעית. ג. פרוזבול בדנינים קרובים ובלילה. ד. שמיטת כספים. ה. בדין תוספת שביעית. ו. בענין תקנת רבן גמליאל ובית דינו. ז. בדין שדה אילן. ח. גזרי מלאכות בשביעית ובתוספת.

103א שמיטה Shemitta. ירושלים, המזכירות העולמית של תנועת בני עקיבא בשיתוף עם מחלקת הנוער והחלוץ המדור הדתי, תשכ"ו. החוברת הופיעה באנגלית, 40 עמ'; בצרפתית, 48 עמ'; בספרדית, 53 עמ'.

- 104 השתלשלות השמיטה מתקופת בית שני עד היום הזה; שמיטת קרקעות, שמיטת כספים, תוספת שביעית. היים מרדכי שכפר. תל-אביב, תשכ"ו. [4], 90 ד'.
- בהכפלה. מגמת המחבר לתאר באיזו מידה ובאיזו צורה קויימה מצות השמיטה במשך הדורות.
- 105 א. רשימת הספרים על שביעית. מאיר וונדר. ירושלים, דפוס התהיה, תשכ"ו. גו עמ'.
- נדפסה תחילה ברבעון "המעין" סבת תשכ"ו, עמ' 26—72, ובתדפיס עם שער מיוחד ותוספת מפתחות. רשימת מילואים ותיקונים ראשונה נדפסה שם בחוברת ניסן, עמ' 71—72, רשימה שניה בחוברת תשרי תשכ"ז, עמ' 77—80, ושלישית בחוברת תשרי תשל"ג, עמ' 73—78.
- ב. הרשימה כולה בשילוב רוב ההשלמות והמילואים במקומם, בתוך: דבר השמיטה בבית הספר הדתי (137), עמ' 191—244.
- רשימת מילואים מעודכנת הכוללת יכול שמיטת תש"ם, המעין, תמוז תש"ם.
- 106 קונטרס גדולי קש; היקף רחב בהלכה למעשה בדבר הזריעה ע"י קש בשביעית. גם יבורר בדין גדולי מים וגדולי חצץ... [מאת] אלעזר בריזל. ירושלים, ישיבת "פאר ההלכה", כסלו תשכ"ט. כד עמ'.
- (ובסוף: ספר האגודה ממהר"ר אלכסנדר זוסלין הכהן, על מסכת ברכות וסדר זרעים במהדורתו. ירושלים תשכ"ט. [קפט] — רן ע').
- בספר האגודה עמ' קלה—קמה הם על מסכת שביעית. בקונטרסו גידולי קש מצטט מכתבו אל רבי בנימין זילבר, שיש ד' טעמים שלא להתיר גידולי קש, וכמש"ב בשו"ת מהרי"ל דיסקין סי' א'. ממסקנותיו: ומיהו תחת גג מותר דהוי תוך הבית, וזהו הסעם שתחת פלסטיק מותר, אבל לא משום שמפטיק היניקה, דאין זה כך במציאות.
- 107 הקהל וזכר למקדש, מאת בעל-פה [יצחק לוי]. ירושלים, מכון "מדרש שלמה", (תשכ"ז?). 8 עמ'. (גרשם לפי כרטיסים ולא ראיתיו).
- 108 פוגדת גיאוגרפיות בהלכות שביעית. פנחס נאמן. תל-אביב תשכ"ט. 65, 2 ד'. מפה.
- בשכפול. שער גוסף ותמצית באנגלית. עבודת גמר לתואר מוסמך למדעי הרוח, מוגשת לחוג לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב.
- 108א המשק החקלאי בשנת השמיטה. תחשיבים כלכליים למשקים שומרי שביעית. המכון לחקר החקלאות על פי התורה. אדר תשכ"ט. בשכפול. 13 ד'.

התוכן : ו. תכנון המשק החקלאי לשנת השמיטה. 2. הנחיות הלכתיות. 3-4. הכנסות מענפי הייצור בשנת שמיטה בהשוואה לשנה רגילה. 5. גידולי בעל בשנת השמיטה בהשוואה לשנה אחרת. 6-8. בחינת כדאיות הנריעה לקראת שנת השמיטה. 9. גידולי שלחין בשנת השמיטה בהשוואה לשנה אחרת. 10. כותנה דו שנתית. 11. אספסת וסלק סוכר. 12. הדורים. 13. ריכוז מקורות.

109 ספר נתן פרי... חידושים וביאורים בהלכות שמיטת כספים ופרוזבול... על שלחן ערוך הושן משפט הלכות הלואה סימן ס"ז דין שמיטה ופרוזבול. הרב נתן ב"ר עמרם געשטעטנער אב"ד קרית אגו"י ב"ב. ירושלים, דפוס המקור, תשל"ב. לב עמ', בתוך משנת יוסף (91 ד).

110 א. מסכת שביעית חקר ועיון. כולל א. המשנה עם שינויי נוסחאות, פירוש ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש ר' שמשון משנץ בצירוף ביאורים והערות. ב. תלמוד ירושלמי נוסחת ר' שלמה סיריליאן, בצירוף מסורת הש"ס, פירוש ר' שלמה סיריליאן לירושלמי. חלק א, פרקים א עד ה. סודרו ונערכו... על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים על ידי קלמן בן לאאמו"ר בנימין זאב זצ"ל כהנא. פעיה"ק חפץ חיים, הוצאת המכון לחקר החקלאות על פי התורה שע"י פועלי אגודת ישראל, תשל"ב. [ב], יד, שג עמ'.

במבוא מפורט מוסברת דרך עבודתו של המחבר, ונמצא פירוט כתבי היד והדפוסים הראשונים בהם השתמש. בסוף הספר: נספחות, דיון בענינים שונים בשביעית, ולוח עבודות — עבודות שונות שהוזכרו במשנה ופירושיהם בראשונים.

ב. חלק ב, פרקים ו—י. ירושלים, המכון, דפוס ליפא פרידמן (ב"ב), תשל"ט. 6, שה — תרחץ עמ'.

בהקדמה מזכיר המהדיר את העבודות שנדפסו מאז הופעת החלק הראשון:

א. מסכת שביעית על פי כתבי יד וקטעי גניזה, ע"י ר' עזרא ציון מלמד, בתוך ספר הגוף ילון, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ד.

ב. משנה זרעים כרך ב' עם כל שינויי הנוסחאות, ירושלים, מכון התלמוד הישראלי השלם, תשל"ה.

ג. פירוש הריב"מ"ץ למשנה זרעים, מהדורת הרב גיסן זק"ש, ירושלים, המכון הנ"ל, תשל"ה. בנספחים מעמ' תרל"א, בירורים בעניני שביעית שונים כמפורט בתוכן, והדרן ופירושינו.

111 לשנת השמיטה מחקרים וביאורים בהלכות שביעית מאת הרב אהרן יצחק זסלנפקר. ירושלים תשל"ב. [4], סד עמ'. אוסף מאמרים והערות, שבחלקם הגדול סניפים להיתר המכירה.

112 א. תדריך הקלאי לקראת שנת השמיטה תשל"ע בעריכת הרב אברהם הלל גולדברג, כפר פינס. י"ל ע"י חבר הרבנים בישראל, המפלגה הדתית לאומית — אגוד המושבים של הפועל המזרחי. 52 עמ'.
תדריך הילכתי וחקלאי לסומכים על היתר המכירה, וכן הוראות לאלה שאינם משתמשים בהיתר המכירה.

ב. תדריך הקלאי לקראת שנת השמיטה תש"מ, הלכה למעשה, הדרכה וייעוץ לענפים השונים במשק החקלאי, בעריכת הרב אברהם הלל גולדברג, כפר פינס. תל-אביב, ועדת השמיטה ע"י חבר הרבנים ואיגוד המושבים של הפועל המזרחי, דפוס העשור, סיון תשל"ט. 63 עמ'.
בהקדמת העורך מזכיר את כל המסייעים. התוכן בסוף.

113 תורה ומדע, סימפוזיון על שביעית. (ת"א), משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית, אגודת אנשי מדע שומרי תורה בישראל, אלול תשל"ב. כרך ב, חו' ב, 144 עמ'.

תוכן הענינים: דבר המערכת; הרב א. שלנגר: עיקרי דינים ומקורות להלכות שביעית; הרב י. גולדברג: טפול בנינות נוי בשביעית; אגרונום מ. זקס: לוח תאריכים; הרב ק. כהנא: שמיטה במהלך הזמנים; אגרונום א. רטנר: גידול מספוא והזנת בקר וצאן בשנת השמיטה; חזורי הרבנות הראשית ומסמכים; מהנעשה; תקצירים באנגלית ובצרפתית.

113א דפי הלכה להתישבות החקלאית. רואים אור בשכפול ע"י בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות החקלאית בנושאים שונים. בעניני שמיטה הופיעו החוברות הבאות:

טיפול בנינות נוי בשמיטה. נערך ע"י הרבנים יצחק גולדברג ויוסף ויגורד, בהנחיית הרב שמעון וייזר. יערץ מקצועי: מ. זקס, אגרונום. אלול תשל"ב. מהדורה שניה מתוקנת, תשל"ט. 30 עמ'.

בתחילת החוברת ההלכות ואח"כ מקורות והערות. בסוף בירורי הלכה בענין קדושת שביעית וספיחים בפרחי נוי. על גבי המעטפת האחורית של כל חוברת: מסרות ביהמ"ד הגבוה שהוקם ע"י ישיבת שעלבים והמכון לחקר החקלאות על פי התורה.

113ב דיני קדושת שביעית ביבול שנת השמיטה, קניה והשתמשות בתוצרת חקלאית מיבול שנת השמיטה. בעריכת הרב שמעון וייזר ראש ביהמ"ד, והרבנים אריה ספראי ואליעזר רוב חברי ביהמ"ד. יערץ מקצועי: האגרונומים מ. זקס, א. זרם וי. קונשטט. אדר א' תשל"ג. מהדורה ב' — אלול תשל"ט. 49 עמ'.

עם הסכמה נלהבת מהר"ב זילבר, והערותיו בעמ' 35. בתוכן: לוחות תאריכים, לקט הלכות, כיאורים הערות ומקורות. בסוף בירור הלכה מהרב יצחק גולדברג: היתר מלאכות בשביעית לקיום הצמחים ולמניעת הפסד.

- 113ג תרומות ומעשרות מיבול שנת השמיטה. בירור הלכה מאת חברי ביהמ"ד הרבנים יעקב ויינברגר ואליעזר רוב, בעריכת הר"ש וייזר. אדר תשל"ד. 4, 38 עמ'.
- 113ד לקט הלכות שביעית לחקלאים על פי פסקי החזון איש, מאת הרב שאול רייכנברג, בהשתתפות הרבנים שמעון וייזר, יוסף אפרתי ואברהם רובין. יעוץ מקצועי: אגרונום מ. זקס. מועצה אזורית נחל שורק, יד בנימין (תשל"ט). 53 עמ'.
- פרסום ראשון של ביהמ"ד הגבוה להלכה בהתישבות שנפתח בירושלים. בהקדמת הרב יוסף י. אפרתי כותב, שהחוברת היא השלמה לספר מצוות הארץ של הרב קלמן כהנא ראש הכולל, ובה הורכה הלכתית-מעשית בבעיות המתעוררות אצל החקלאים מקדשי שבת הארץ.
- 113ה מבוא להלכות שביעית. תל-אביב, המכון לחקר החקלאות על פי התורה, (תשל"ג). 1 עמ'. סקירות הלכתיות וקיצור הלכות נכתבו ע"י הרב אליקים שלנגר.
ג. מהדורה שלישית מורחבת. תש"ם. 68 עמ'. קודמתה כנראה בתשל"ט.
- 114 1. **A guide for the year of Sh'mittah**, by Rabbi Kalman Kahana.
Translated from the Hebrew by Rabbi Charles Wengrov. Jerusalem, the Institute for Agricultural Research according to the Torah of Poalei Agudath Israel, Feldheim Publishers, 5733 (1972). 30 p.
2. Second, revised edition. 5740 (1979). 31 p.
- 115 קיצור דיני שביעית. הרב ישראל גנס. ירושלים, קריית מטרסדורף והועד המרכזי, תשל"ג. 11, 17 עמ'. עברית ואנגלית:
Laws of shvi'iss; a practical guide, by Yisrael Gans.
- 116 א. **The shemittah year; Collection of sources and articles**, Compiled by Aviezer Ravitzky. Translator: Mordell Klein. Jerusalem, The World Zionist Organization, The Department for Torah Education in the Diaspora, 5733 (1972).
ב. הדפסה שניה, 5739 (1979). 144 עמ'.
- 117 **Sh'mittah here**, by Rabbi Saul Wagschal. Gateshead 1973. 16 p. reprint.
דיני שמיטה הנוגעים ליהודים שבחוץ לארץ.

- 118 **Shmiras haShvi'is; a brief guide to the observance of the laws of Shvi'is, Compiled by Zeire Agudath Israel in Israel. New York, Agudath Israel of America, 5733. 29 p.**
- 119 חזון נחום, קובץ חידושי תורה שנאמרו ונתלבנו בדיבוק חברים, כולל אברכים, „חזון נחום“ שע”י ביהמ”ד „אהבת חסד“ בב”ב, על מסכתות שביעית ותרומות. ונספח אליו: קונטרס במוצאי שביעית; הדרכה מעשית בקיום מצות שמטה בהלכתה באחרית שנת תשל”ג ובשנת תשל”ד. בני-ברק, כולל אברכים „חזון נחום“, תשל”ג. ב, קלו, ג עמ’. עם מבוא ושער באנגלית.
- האדמו”ר מקלויזנבורג זן בריחיים שטחנו בהם פעם היטים של שביעית לאחר הביעור, וכעת טוחנים היטים מחו”ל, אם מותר להשתמש בקמח שנטחן שם. קובץ שבת בשבתו, קרית צאנו תשל”ג, עמ’ ג—טז. מסקנתו שבדיעבד לצורך שעה מותר, אך לא במזיד ולכתחילה.
- 120 הלכות שמיטת קרקעות. ליקט וערך: יוסף אפרתי. (תל-אביב), „עזרא“ ארגון הנוער החרדי בא”י, המזכירות הארצית מחלקת ההדרכה, (תשל”ג). 4, 43 עמ’ בצירוף דף תיקונים. בשכפול.
- מיועדת למדריכים לראיה כוללת של הנושא, כדי שיוכלו להעביר בצורה קלה ונוחה לחניכים. בהקדמת המזכירות מודים לרבנים ויזר ודוד שעברו על החומר והציעו תיקונים והערות. אינה מהדורה חדשה של החוברות שהופיעו בתש”ד—תש”ה (55).
- 121 עיונים בהלכות שמיטת כפפים על פי המקורות. יוסף אפרתי. בסיוע „ישיבת כרם ביבנה“. (תשל”ג). 16, 93 עמ’.
- עם הסכמות הרב הראשי איסר יהודה אונטרמן, הרב שלמה זלמן אויערבאך, ורבו ראש הישיבה הרב חיים יעקב גולדזויכס. בהקדמה מודה המחבר למסייעיו שעברו על הספר: הרב הראשי, והרבנים נויכירט ווייזר, ולחבריו המסדרים ומגיהים: בנימין מזון ואברהם פוס.
- מעמ’ 71 חלק שני: הוספות לחוברת הקודמת (120).
- 122 שבת הארץ. חוברת עבודה ועזר לשנת השמיטה לתלמיד ולמבוגר, מאת מ. היימן זמ. שלומון. (רחובות תשל”ג?). 56 עמ’.
- יצאה לאור בשכפול ע”י ר’ משה שלומון מנהל ב”ס של החינוך העצמאי ברחובות, עם איורים ושאלות לשינון וחזרה.
- 123 ילקוט השמיטה. פרקי הלכה, מקורות וטעמים למצות שמיטה. נלקט ונערך ע”י הרב חיים מנחם טייכטל. תל-אביב, רשת אהלי יוסף יצחק ליובאוויטש, (תשל”ד). 59, 1 עמ’. איורים. בשכפול.

124 א. שנת שבתון יהיה לארץ. הרב יהודה איזנברג. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, תשל"ג.
ספרית המורה הדתי. ערך: ד"ר חיים חמיאל, עם הקדמת יהודה קיל. וראה להלן: 137.

ב. הדפסה שניה בתשל"ט. 48 עמ'.

125 א. קונטרס שביעית בזמן הזה. מאת הרב עמנואל ב"ר יוסף מזלידאנו. בני-ברק, מוצאי שביעית תשל"ג, בסוף ח"ב של ספרו עטה אור, עמ' רצט—שמו.

מעבר לשער דברי הרב חיים קנייבסקי, הכותב כי לבקשת אביו הגאון מסטייפל געתר המחבר ללמוד בעיון נושא זה, ולברר את הצורך בשמירת שביעית כהילכתה גם אצל הספרדים, לבל יחשבו כי רק האשכנזים נוהגים כך. בהקדמת המחבר כותב ששקד לברר טענות שיש בהן לבטל את הצדקת היתר המכירה, ולכן אין לסמוך עליו בימינו.

ב. עטה אור. קוב' שביעית בזמן הזה, בהדפסה מיוחדת. (בני-ברק?) תשל"ט. (שם הספר בכתיב חסר: עטה בחול"ם).

בספר דיונים בשאלת: א. שביעית בזמן הזה אם מדאורייתא או מדרבנן; ב. הוכחות שלהיתר המכירה אין תוקף כיום; ג. המכירה כיום היא חוכא וסלולא; ד. פסקי רבי יהודה צדקה ורבי בן ציון אבא שאול שאין כיום בסיס להיתר השמיטה. מעבר לשער מביא המחבר שהוא ר"מ ישיבת שארית יוסף בבאר יעקב, עוד גדולים שטוברים כן. כך גם דעת הרב אלעזר מנחם מן שך בהסכמה שהעניק עתה לספר.

126 אסקטא דמלכא. בענין שביעית בזמן הזה, מאת רבי שלמה אליעזר אלפנדרי. ירושלים תשל"ט. 18, קטז עמ'.

בתוכן: מפתחות מפורטים; תשובה שהשיב הסבא קדישא בבירות בשנת תר"ע נגד הספר שבת הארץ (32) והיתר המכירה; תשובה נוספת בענין השגחה על הפרשת תרומות ומעשרות. הספר יצא לאור מכתביד ע"י הרב שלמה אליעזר מרגליות, עם הקדמתו.

127 תלמוד ירושלמי מסכת שביעית עם פירוש קב ונקי. כולל: נוסח מתוקן עפ"י דפוסים ראשונים וגירסאות הראשונים, פירוש קצר ומספיק, מלוקט ומבורר מפירושי הראשונים והאחרונים, שער ציון מסורת הש"ס, מסקנת השמועה: הלכה למעשה בסוף כל סוגיא על פי ספרי הפוסקים, הערות והסברים בסוף הספר, חילופי גירסאות, התוספתא (דפוס וילנא). חובר ונעשו בידי ר' יהודה לוי ז"ל אריה כרמל. ירושלים, פלדהיים, תשל"ט. 16, שם עמ'.

לספר הסכמות רבות מגדולי הדור. המחברים מבארים בהקדמה את דרך החיבור כתוצאה מלימוד משותף, מכירים טובה למסייעיהם, ומוסרים את כללי הסימנים.

- בשולי הטקסט שער ציון, ותחתיו הפירוש קב ונקי. נספח: קונטרס ארץ ישראל לגבולותיה, עם חמש מפות מאת ר"א כרמל. בסוף מפתחות.
- השגה על הפרוש בספר להלכה למשה מסיני של תוספת שביעית ראה "המעין" טבת תש"מ עמ' 72. וראה "המעין" ניסן תש"מ עמ' 64—61.
- 128 **מסכת שביעית והלכות שביעית. ליקט וערך הרב חיים ש. בקר. ירושלים תשל"ט. סד, עה עמ'.**
- מיועד לתלמידים. עם הסכמת הבד"צ של העדה החרדית. הרב בנימין זילבר עבר על ההלכות, וצירף את הערותיו. הרב משה שטרנבוך עבר על "רשימת סירות ירקות וקטניות לשנת השביעית". בחלק השני בראשי העמודים טקסט מנוקד של המשנה, תחתיו פירוש ר"ע מכרסנורה, ובשוליו הפירוש "משנה מבוארת". חלק זה נכלל גם בתוך (141).
- 129 **שאלות ותשובות שארית יוסף, חלק ד, על ד' חלקי שו"ע, תדפיס קונטרס פסק השמיטה מתוך חלק יו"ד, מאת הרב יוסף מ. ידיד הלוי ראב"ד עדת הבוכרים ועדת ארם צובה בירושלים (תרכ"ז—תר"ץ). ירושלים, סוכת דוד, תשל"ט. קלד עמ'.**
- לבקשת הרידב"ז כתב המחבר תשובה נגד ההיתר, כנראה לקראת שמיטת תרע"ז. מבוא ומפתחות מאת הרב עזרא בצרי הסוקר את עמדת גדולי הספרדים.
- 130 **גינת הנזיר בשנת השמיטה. על פי פסקי מרן החזון איש, בעריכת הרב אברהם הלל גולדברג מכפר פינס. ירושלים, הועד למען השמיטה, תשל"ט. 40 עמ'.**
- על יסודי דשא בשמיטה כתב הרב אברהם שלזינגר יפה אב"ד ז'נבה בספרו באר שרים, תשל"ט, סי' ס"ג.
- 131 **שומרי השמיטה הקטנים. כתב: א. פישל. ציורים: דיסקה הלפרין. ירושלים, ילדנו, (תשל"ט). 16 עמ'. מנוקד ומצויר.**
- בולטת ביותר המגמה הלימודית-חינוכית, על חשבון עלילת סיפור שאינה קיימת.
- 132 **ספורים נבחרים ג' על שביעית. ליקט הרב מאיר ב"ר אליהו מזנק. בני ברק, ת"ת, "תורת אמת", תש"ס. 65 עמ'.**
- בתוכן: טעמי המצוה ועונש ביטולה, סיפורים מהגמרא ומהדורות האחרונים. במבוא נאמר שהוציא לאור בהשפעת חוברות קדושת שביעית (92) של הרב חלף.
- 133 **לוח דיני שביעית. (ירושלים תשל"ט). I ד'.**
- לוח מקופל, ובו 5 טורים לסיכום דיני המצוה. בהוצאת השכל ליר מכללה ירושלים, והמכון לחקר החקלאות על פי התורה. בשמיטה עצמה פירסם המכון גם: לוח התאריכים לקדושת שביעית ואיסור ספיחים לשנת השמיטה תש"מ, (כולל עיקרי ההלכות לשיטת החזון איש). הוכן ע"י ח. אורבך ומ. זקס, בעזרת מומחי משרד

- החקלאות וביהמ"ד הגבוה להלכה בהתישבות. ג' הלוחות : ירקות ; גידולי גרמיים (תבואה וקטניות) ; פירות.
- 134 השמיטה. הרב יחזקאל רייך. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, תשל"ט. 19 עמ'.
- 135 הקהל ; מקורות ופרקי הדרכה למורה, בעריכת אשר זפרטייל. ירושלים, משרד החינוך, תשל"ט.
- 136 שבתה של השביעית, פרקי עיון מאת הרב היים ישעיהו הדרי. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, תש"ם. 99 עמ'.
- 137 דבר השמיטה בבית הספר הדתי, בעריכת יוסף בן-שחר ואשר זפרטייל. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, תש"ם. 250 עמ'.
- ספרית המורה הדתי, סידרת א"י.
- בהקדמת מר אברהם רון מנהל אגף החינוך הדתי כותב, כי בעשרת פרקי הקובץ חומר רב ומגוון לביה"ס היסודי, לחסיבת הבינים ולביה"ס העל-יסודי. לוקטו כאן מאמרים עיוניים, הלכות ודינים, מחשבה והגות, הצעות דידקטיות, סיפור והמחזה, מיבחן וחידון. ביבליוגרפיה בפרק האחרון : רשימת הספרים על שביעית מאת מאיר חנדר (105) ; מעמ' 245 רשימת המאמרים על שמיטה ויובל, מתוך אוצר המשפט, מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי, מאת ד"ר נחום רקובר, ירושלים תשל"ה. וראה לעיל : 124.
- 138 טעמא דשביעיתא. ערך : יגאל אריאל, רב מושב נוב. הביא לדפוס בשכפול : בצלאל ארליך. חיספית ברמת הגולן, ישיבת השמיטה, מדרשת הגולן, חשון תש"ם. 2, 70 עמ'.
- מצות שביעית בהגות ובמחשבת ישראל.
- 139 טעמי מצות שביעית, בעריכת הרב בנימין אפרתי. ירושלים, המכון לברור טעמי המצוות, תש"ם.
- מלוקט מאוצר הספרות התורנית. ערוך ומסודר לפי נושאים. בהתחלה מביא על חשיבות ביקוש טעמי המצוות. חיבור ראשון מתוך אנציקלופדיה מקיפה על המצוות, עם הסכמת הרב יעקב בצלאל זולטי אב"ד ירושלים. בהקדמת המכון על מסרותיו ודרכי עבודתו.
- 140 קונטרס השביעית ; סקירה כללית על הלכות שביעית (שלא להלכה ולמעשה). הרב שאול זגשל. ישראל (תש"ם). 16 עמ'.
- הופיע כנראה תחילה באנגלית, וע"ע לעיל (117).
- 141 תקציר דיני שביעית לבית ולמשפחה, כולל יסודות ועיקרי הלכות שביעית, דברים המצויים והליכות הבית, הגינה וכדומה. ערך הרב

- משה אהרן רוזינפלד. ירושלים, מדרש בני ציון — איגוד רבני שכונות ירושלים, תש"ם. 19 עמ'.
- 142 תכנית למודים בנושא שמעיטה. מהדורה גסיונית. (ירושלים), מרכז החינוך העצמאי, תש"ם. 2, 201 עמ'. בשכפול.
- במבוא מפרט (העורך) משה היימן את מכלול המקצועות בהן יכולה השמיטה להיות מיושמת בנושא לימודי. בהערה נאמר כי התוברת אינה משמשת כספר הלכה, אלא כספר לימודי לבתי הספר. חלק מהחומר מיועד למורי לשון, גאוגרפיה ומלאכה. בסוף צילום משניות שביעית, עם פירוש מהרב ח. ש. בקר (128).
- 143 דפי למוד ועבודה: השמיטה. ליקט וערך: משה צדק. (ירושלים תש"ם). לט עמ'. בשכפול.
- חוברת מאוירת לתלמידי הכיתות הגבוהות, לשינון דיגי השמיטה.
- 144 תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, מפורשת ומבוארת ע"י יהודה פליקס. הטקסט על פי כתב-יד לייזן, עם שינויי נוסחאות מכתב-יד, קטעי גניזה ודפוס ונציה, בלויית 78 תמונות צמחים, 37 ציורים, ו-11 טבלאות. ירושלים, צור-אות, תש"מ. 416 עמ'.
- במבוא המדעי כותב המהדיר, שהספר פרי עבודתו באוניברסיטאות בריאלין ותל-אביב. שם דגש רק על השחאת הנוסחאות והריאליה הכוטנית, כי באספקטים אחרים של הירושלמי כבר עסקו אחרים. בראשי העמודים הטקסט, בצידו שינויי נוסחאות, ובשולים בסדר זה: מסורת הש"ס, פירוש, ביאור. לוחות הציורים מרוכזים בסוף.
- 145 מסכת שביעית מתלמוד ירושלמי, עם הגהות וביאור הגר"א על פי כתב-יד והנדפס ב"שערי ירושלמי", ועם לקט ביאורים, מאת הרב קלמן כהנא. בני-ברק, דפוס ליפא פרידמן, המכון, תש"ם. ז', רב עמ'.
- הגר"א רשם הגהותיו בגליון הירושלמי דפוס אמשטילרדם ת"ע ששימש יסוד למהדורה זו. במבוא מבאר המהדיר את דרך עבודתו, וכן את כתבי היד והספרים בהם השתמש. מעמ' קצג הקונטרס: לחקר ביאורי הגר"א לירושלמי ולתוספתא סדר זרעים, מעובד בשינויים מהנדפס בת"א תשי"ז.
- בחתימת הרשימה נציין "תוספת שביעית" שאין לה כל קשר לשביעית. בשנת תרכ"ט הופיע בפרסבורג ספר "בציר אליעזר" הכולל שבע הקירות ודרישות בשיטות הש"ס, מאת ר' אליעזר ליפמן נייזאטץ. המו"ל הוא בנו ר' ישעי' נייזאטץ, שהוסיף קונטרס "תוספת שביעית" הערות מחידושו (והשגות הג"ר יוסף שאול נתנוון מלבוב). אין בהם דבר מעניני שביעית, ונקראו כן על שיש בהם: תוספת לשבע הקירות אביו "וגם כי רוב אותיות משמי נכללות בתיבת שביעית".
- עוד ספר שאינו קשור ישירות לשביעית הוא Sefer Kav Shevuoth. ספר קב שבעיות; אודות מספר שבעה הנמצאים בש"ס ופוסקים... המלקט והמחבר צבי הירש ברמ"א גרטלר בעהמח"ס "ילקוט צבי". לונדון תשי"ט. 56 עמ'.

מפתח הספרים

119	חזון נחום	24א	אהבת ציון וירושלים
95	חמדה גנוזה	44א	אוצר השביעית
60	חשבון שמטים ויובלות	39	אוצרות יוסף
113א	טיפול בגינות נוי	35א	אלה אזכרה ואשפכה
138	טעמא דשביעתא	40	אמונת יוסף
139	טעמי מצות שביעית	126	אפקעתא דמלכא
		4א	ארבעה מינים
102	יד ושם		
123	ילקוט השמיטה	98	בית זכול
144, 137, 58ב	ירושלמי שביעית	97	בית התלמוד
100	ישועת משה	101, 98	בעניני שביעית
		4ב	ברית עולם
46	כלכלת שביעית	21	ברכת אברהם
1	כפתור ופרח		
44א	כרם ציון השלם	106	גדולי קש
		130	גינת הנוי
63	לאור ההלכה	237, 78, 76, 50	דבר השמיטה
133	לוח	113ב	דיני קדושת שביעית
113ד	לקט הלכות שביעית	78א, 22	דיני שביעית
85	לקראת שנת השמיטה	113	דפי הלכה
111	לשנת השמיטה	143	דפי למוד ועבודה
113ה	מבוא להלכות שביעית	28	הוראות שעה
78	מוריך הכשרות	18	הלכה מבוררת
114	מדריך להלכות שמיטה	128, 44א, 4א	הלכות שביעית
69א, 36ב	מודעה ואזהרה	60	הלכות שמיטת כספים
52א	מומרת הארץ	120	הלכות שמיטת קרקעות
145, 144, 128, 110	מסכת שביעית	18	הנה עוד אחרת
53	מעדני ארץ	135, 107, 72	הקהל
17	משיב דבר	104	השתלשלות השמיטה
110	משנה זרעים		
100א	משנה כסף	91	ושבתה הארץ
91	משנת יוסף		
86א	משנת שביעית	10א	זכר לשביעית
100א	משנתו של רבי עקיבא	24	זכרון יהונתן
45	משפט כהן		
108א	המשק החקלאי	31	חג שבועות תעשה

מפתח הספרים

122, 32	שבת הארץ	76	נחלי חיים
136	שבתה של השביעית	109, 91	נתן פרו
74א	שוב אשיב		
131	שומרי השמיטה הקטנים	54ה	סדר השביעית
92א	שושנת העמקים	108	סוגיות גיאוגרפיות
103	שיח יצחק	132	ספורים נבחרים
90	שיח השדה		
100א	שלמי מאיר	125	עוטה אור
134, 103א, 88	שמיטה	21	עזר לשובתים בשביעית
117	שמיטה כאן (אנגלית)	121	עיונים בהל' שמיטת כספים
947	שמיטה כהלכתה	87	על השמיטה
60	שמיטת כספים		
118	שמירת השביעית (אנגלית)	4	פאת השלחן
51א	שמש וירח		
70, 5	שנת השבע	74א	צבי חמד
116	שנת השמיטה (אנגלית)		
124, 93	שנת שבתון	137	קב ונקי
3	שערי צדק	145	קב שבעיות
10א	שפת הים	92, 77	קדושת שביעית
21	שתי תשובות	96	קהלות יעקב
		14ב	קול מהיכל
112	תדריך חקלאי	36ג, 36א, 26	קול קורא
78	תדריך לכשרות	115	קיצור דיני שביעית
145	תוספת שביעית	85א	קיצור דיני שמיטת קרקעות
113	תורה ומדע	74א	קשת גבורי כח
88א	תורה שבעל פה		
37	תורת הארץ	105	רשימת הספרים על שביעית
14	תורת יהונתן		
95, 74	תורת השביעית	35	שאלת דוד
47	תורת השמטה	129	שארית יוסף
142	תכנית למודים	140	השביעית
51א	תלפיות	125	שביעית בזמן הזה
141	תקציר דיני שביעית	99	שביעית ושמינית למעשה
113ג	תרומות ומעשרות	94ג	השביעית כהלכתה

מפתח המחברים

92א	הלברשטט, ר' יצחק	24, 14	אבלמן, ר' יהונתן
		15	אדר"ח
140, 117	וגשל, ר' שאול	100	אהרנסון, ר' יהושע משה
92	וולף, ר' אברהם	53	אורבך, ר' שלמה זלמן
105	וונדר, מאיר	124, 93	איזנברג, ר' יהודה
26	וידנפלד, ר' נחום	1	ר' אישתורי הפרחי
113	ויזר, ר' שמעון	87	אליגור, ר' אליעזר
10א	ולפנוון, ר' יחיאל מיכל	126	אלפנדרי, ר' שלמה אליעזר
137, 135	וסרטיל, אשר	39	אנגל, ר' יוסף
		139	אפרתי, ר' בנימין
63	זוין, ר' שלמה יוסף	121, 120	אפרתי, ר' יוסף
4א, 4ב	זילבר, ר' בנימין יהושע	138	אריאל, ר' יגאל
111	זסלנסקי, ר' אהרן יצחק		
85	זקס, משה	60	בורגשטיין, חיים יחיאל
110	זק"ש, ר' ניסן	97	בלוי, ר' אהרן ישעיה
		137	בן-שחר, יוסף
46	חסקין, ר' משה	128	בקר, ר' חיים שלמה
76	חרל"פ, ר' חיים זבולון	21	ברג, ר' אברהם
98	חרל"פ, ר' יעקב משה	106	בריוול, ר' אלעזר
		17	ברלין, רנצייב
125	טולידנו, ר' עמנואל		
123	טיכטל, ר' חיים מנחם	130, 112	גולדברג, ר' אברהם הלל
		31	גלרנטר, ר' חיים
		115	גנס, ר' ישראל
100א	יונגרמן, ר' שלום מאיר	76, 47	גרוסברג, ר' חיים זאב
4	ר' ישראל משקלוב	145	גרסלה, ר' צבי הירש
		51א	גרנט, ר' יצחק מאיר
145, 114, 110, 70	כהנא, ר' קלמן	109, 91	גשטטנר, ר' נתן
74	כהנוב, ר' אלעזר		
5	כהניו, ר' משה נחמיה	95	דיטש, ר' יעקב מנחם מנדל
137	כרמל, ר' אריה	40	דינקלס, ר' יוסף
		22	דיסקין, ר' יהושע ליב
99	לבקוביץ, ר' אריה	3	דנציג, ר' אברהם
137	לוי, ר' יהודה		
129	הלוי, ר' יוסף ידו	145, 58	הגר"א
28	הלוי, ר' יוסף צבי	136	הדרי, ר' חיים ישעיהו
107	לוי, יצחק	35א	הורביץ, ר' שאול חיים
91	ליברמן, ר' יוסף	142, 122	הימן, משה

מפתח המחברים

143	צדק, ר' משה	136	מונק, ר' מאיר
		51א	מושקוביץ, ר' משה אפרים
45, 32א, 36	קוק, ר' אברהם יצחק	110	מלמד, ר' עזרא ציון
37	קלירס, ר' משה	91	מנדלזון, ר' מנחם מנדל
96	קניבסקי, ר' יעקב ישראל		
		108	נאמן, סנחס
116	רביצקי, אביעזר	85א	גויבירט, ר' יהושע ישעיה
18	רוזנטל, ר' טוביה	145	גיוץ, ר' ישעיה
44א	רוזנטל, ר' יצחק		
141	רוזנטל, ר' משה אהרן	76	סולוביצ'יק, ר' יצחק זאב
24א	רסנר, ר' בר	50	סירוביץ, ר' מאיר
101	ריבנר, ר' שלמה		
134	ריך, ר' יחזקאל	52א	עמרמי, ר' משה מרדכי
113ד	ריכנברג, ר' שאול		
88א	רפאל, ר' יצחק	102	פינגבוים, ר' ישראל
97	רפאל, ר' שילה	51א	פירר, ר' בן ציון
		131	פישל, א
93	שטרנבוך, ר' משה	144	פליקס, יהודה
104	שכטר, חיים מרדכי	103	פלקסר, ר' יצחק
122	שלומון, ר' משה	90	פרג, ר' יצחק איזיק
100א	שלונינגר, ר' עקיבא יוסף	35	פרידמן, ר' דוד
113ה	שלנגר, ר' אליקים	74א	פרידמן, ר' צבי הירש
60	שני (שבתאי), ר' יוסף	54א	פרידמן, ר' שלום
100א	שפירא, ר' משה נחום	57	פריצקר, ר' משה

כרך כ

רשימת המאמרים בכרך כ גליונות א-ד

שם המתבר	שם המאמר	הגליון	העמוד
אברהם, ד"ר אברהם ס'	בדיקת אשה על ידי רופא	א	61
אברהם, ד"ר אברהם ס'	פיקוח נפש ומצוות שבין אדם לחבירו	ב	17
אברהם, ד"ר אברהם ס'	תרופות בפסח	ג	39
אברהם, ד"ר אברהם ס'	פיקוח נפש ומצוות שבין אדם לחבירו	ג	49
אברהם, ד"ר אברהם ס'	חציצה בשיניים	ד	29
אויערבך, הרב שלמה זלמן	הערות בענין פיקוח נפש	ג	49
אפרתי, הרב יוסף	לשאלת השימוש בפרחים בשביעית	ג	1
אריאל, הרב יעקב	שתילה בחממה בשביעית	א	11
אריאל, הרב יעקב	שתילה בחממה בשביעית (סוף)	ב	55
בולג, שמעון	היחס בין גובה הסוכה לאורכה ורוחבה	א	71
ברויאר ד"ר מרדכי	ראש הישיבה זצ"ל	ד	22
ברויאר, שלמה	על מצות תלמוד תורה	א	76
ברויער, הרב ד"ר יוסף זצ"ל	עם פטירתו	ד	16
ברויער, הרב ד"ר יוסף זצ"ל	דרכנו	ד	17
ברונר, יעקב	דרישת ציון	א	38
דינקלס, הרב ח"י זצ"ל	הערות על חזון איש שביעית	א	3
דינקלס, הרב ח"י זצ"ל	הערות על חזון איש שביעית (סוף)	ב	51
הילדסהיימר, מאיר	„הקדשה“ של המלבי"ם	א	56
הנשקה, דוד	שביעית ושמטת כספים	ד	41
וולדינברג, הרב א"י	הערה בענין פיקוח נפש	ג	50
וונדר, מאיר	רשימת ספרים על שביעית, חלק שני	ד	65
ויטמן, זאב	השמיטה והשביתה	א	30
זרהפטיג, איתמר	„רובו מתוך כולו“ לדעת מהרי"ו והרמ"א	ב	26
טובולסקי, הרב א"מ	בענין מסייע עוברי עבירה בשביעית	ב	63
כהנא, הרב קלמן	הערות הרב דינקלס על חזון איש, שביעית	א	3
כהנא, הרב קלמן	הערות הרב דינקלס על חזו"א, שביעית (סוף)	ב	51
כהנא, הרב קלמן	זמירה בשאר אילנות בשביעית	ד	35
כרמל, הרב אריה	תשובה להערות על ס' קב ונקי על שביעית	ג	60
לוי, פרופ' יהודה	הערה בענין פיקוח נפש	ג	51
לוי, פרופ' יהודה	לימוד תורה לאחרים וקירוב רחוקים	ד	3
ליברמן, הרב יוסף	בענין מסייע לעוברי עבירה בשביעית	ד	18
מאוז, הרב מאיר	הערה למכתב המלבי"ם ובאיסור נגיעה	ב	78
מלבי"ם, הרב מאיר ל' זצ"ל	מאה שנה לפטירתו (תעודות, מכתבים)	א	45
מצגר, דוד	קפוד - שרץ או חיה?	ג	45

שם המחבר	שם המאמר	הגליון	העמוד
מצגה, דוד	תורה הכתובה והמסורה על תנ"ך	ג	58
מרצבך, הרב יונה	על דרשה תמוהה של חכמינו ז"ל	ד	1
נבון, יעקב	פידות שיש ספק על מקום זמן ביעורם	ג	18
נוי, י'	שיטת ערוך השלחן בשביתת שדהו	ב	78
נחשוני, יהודה	בעיית פיקוח נפש והתנחלות	ב	9
סבתו, הרב חיים	מילי דמעליותא	ג	36
סופר, הרב אברהם	הערות לש"ס	ג	55
עמנואל, יונה	בחריש ובקציר תשבות	א	25
עמנואל, יונה	הערה לפירוש המלבי"ם על "הבן יקיר לי"	א	54
עמנואל, יונה	מסכת שביעית עם פי' קב ונקי	ב	65
עמנואל, יונה	שמירת שמיטה בזמן חז"ל	ג	7
עמנואל, יונה	הערה בענין פיקוח נפש	ג	53
עמנואל, יונה	חידושי הריטב"א לש"ס -		
	מהדורת מוסד הרב קוק	ד	53
פזן, רפאל בנימין	ברור בחשבון שנת השבע	ב	32
צוריאל, הרב משה	תקון המדות לפי מהר"ל (סוף)	א	66
קורמן, אברהם	הערה להערות הרב אברהם סופר	ד	63
קליין, הרב בן-ציון	על מלאכות אחדות בשביעית	א	20
שוחטמן, ד"ר אליאב	לשאלת הסיוע ביד עוברי עבירה	ג	31
שנרב, ש' אריה	שביעית - שמיטה	ד	50

המשתתפים בגליון זה:

הרב יונה מרצבך, רח' ויסברג 4, ירושלים
פרופ' יהודה לוי, רח' בית וגן 46, ירושלים
ד"ר מרדכי ברויאר, שדרות בן מימון 54, ירושלים
ד"ר אברהם ס' אברהם, רח' בית וגן 86, ירושלים
הרב קלמן כהנא, רח' פנים מאירות 17, ירושלים
דוד הנשקה, ישיבת הכותל, העיר העתיקה, ירושלים
ש' אריה שנרב, רח' רוטשילד 92, פתח תקוה
יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים
אברהם קורמן, רח' דובנוב 19, תל אביב
מאיר וונדר, רח' פנים מאירות 13, ירושלים

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים

דפוס „בהר"ן", רח' סלונים 13 ירושלים